

Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu'da İskân İzleri

Chigils Thouse One of The Big Turkish Parathies of Turkestan and Their Settlement Tracks

Cevdet YAKUPOĞLU*

Öz

Türkistan'da, VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar, konar-göçer Türk boyları arasında adlarından sıkça söz ettirmiş olan Çiğiller, adı geçen coğrafyada geniş bir alana dağılmışlardır. Zamanla yerleşik hayatı da benimsemiş bulunan Çiğillerin bazı kabileleri, Selçuklular zamanında Anadolu'ya da göç etmiştir.

Türk tarihinde önemli bir yere sahip bulunan bu boyun Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan tarihi üzerine yeni araştırmalara ihtiyaç hissedilmiştir. Bu çalışmada Çiğil adının kaynağı, Çiğil lehçesi ve kültürü, Çiğillerin yerleşim yerleri ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklarda verilen bilgiler ele alınmış; Anadolu'da Çiğillere ait yer adları üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çiğiller, Türk boyları, Türk iskânı, Yer adları, Türkistan.

Abstract

Chigils which the name amongst the migrating Turkish Tribes frequently passes in Turkestan from the 8th to the 13th century have been spread in a wide area in the mentioned region. Some of the tribes of Chigils adopting a residential life migrated to Anatolia in the era of the Seljuks.

The history from Turkestan to Anatolia of this tribe which has a very important place in Turkish history has needed to be researched. In this study the source of the Chigil name, Chigil dialect and culture, information from local and foreign sources about the Chigil's residential places have been examined; an evaluation of the Chigil place names in Anatolia have been made.

Key Words: Chigils, Turkish tribes, Turkish inhabiting, names of places, Turkestan.

* Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-posta: cyakupoglu@kastamonu.edu.tr

Anadolu Türk tarih ve kültürünün temeli Türkistan coğrafyasında gizlidir. Bu bakımdan, Anadolu’da vuku bulmuş Türk iskânının mahiyetinin incelenebilmesi için adı geçen coğrafyaya müracaat edilmesi zaruridir.

Geniş Asya bozkırlarını, kumla kaplı büyük çölleri, yüksek dağları, derin vadileri ve büyük akarsuları içinde barındıran Türkistan coğrafyası, üzerinde aynı ölçüde değişik kavimlere mensup kabilelere de ev sahipliği yapmıştır. Bilhassa Türk boylarının veya Türkleşmiş Moğol vb. kavim ve kabilelerin sayısı ile bunların isimlerinin listelenmesi bile başlı başına büyük bir çalışmayı gerektirmiştir. Nitekim İslam coğrafyacıları da bu durumdan şikâyet ile Türklere mensup kabilelerin ve bunların kollarının, obalarının sayılamayacak kadar çok olduğunu itiraf etmişlerdir.

Bahsi geçen Türk boylarının, türlü sebeplerle Türkistan’dan muhtelif sahalara ve özellikle de Anadolu’ya göç etmeleri hadisesi üzerinde önemle durulmuş ve yerli-yabancı bilim adamları tarafından konu ile ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Anadolu’nun Türk iskân tarihi bakımından önemine dair de ayrı çalışmalar ortaya konulmuştur.¹ Fakat şimdiye kadar yapılan bu çalışmalarda, Anadolu’da en fazla 24 Oğuz boyunun iskân edildiğine dair bilgiler hakim görüş olarak öne sürülmüştür. Bu iddia elbette doğrudur. Ancak başlangıçta Oğuz harici kabul edilen ve zamanla Oğuzlarla karışık kaynaşmış olan Uygur, Kırgız, Kıpçak, Karluk, Çiğil, Yağma, Kalaç (Halaç) ve Kanglı (Kañlı) gibi Türk boylarının da Oğuzlar ile birlikte veya ayrı zamanlarda Anadolu’ya göç etmiş olma durumları üzerine müstakil çalışmalara daha az yer verilmiştir.² Bu nedenden dolayı Türkistan ve Anadolu’daki boy, oymak, topluluk ve yer adlarının tamamını kapsayacak şekilde yapılacak olan bilimsel çalışmalara ağırlık verilmesi ve bu adların

¹ Anadolu’da Türk iskânı üzerine yapılan çalışmalara örnek olması açısından bk. *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus,2000, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara,2000.; BARKAN, Ö. L.: “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *VD II*, s.279-304.; Claude CAHEN: *Osmanlı’dan Önce Anadolu’da Türkler*, E Yay., 2. Baskı, İstanbul,1984.; Tuncer GÜLENSOY: “Alka-evli ve Beğ-dili Boy Adları ve Anadolu’daki İzleri”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, 1988 (Ankara,1996), s.177-180.; Yusuf HALAÇOĞLU: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara,1997.; C. ORHONLU: *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yay., İstanbul,1987.; Cevdet YAKUPOĞLU, *Kuzeybatı Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Tarihi-XIII-XV. Yüzyıllar-* G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara,2007.

² Bu tip çalışmalardan biri olan Karluklar ve Anadolu’da iskânları üzerine bk. C. YAKUPOĞLU: “Anadolu’da Karluk Türk Boyu ve İskânı Üzerine”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 12/1 (Mart 2004), s.191-204.; Anadolu’da daha çok Oğuz iskânı üzerinde duran çalışmalara bir örnek olarak bk. Faruk SÜMER: *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*, İstanbul,1999.

muhtelif sahalardaki dağılımına dair kayıtların birleştirilmesi gereğinin altını çizmekte fayda vardır.

Bu çerçevede, Türk varlığının bir parçası olan boylardan Çiğiller üzerine de bir çalışma yapılması lüzumu hissedilmiştir. Çünkü Türkistan tarihinde kendilerinden kalabalık, varlıklı bir boy olarak bahsedilen, halkının iyi huylu, iyiliksever, cana yakın insanlar olduğu zikredilen Çiğiller, aynı zamanda komşu milletleri de etkilemişlerdir. Türk destanlarında, İslam ve Çin kaynaklarında, coğrafi eserlerde, seyahatnamelerde Çiğillerle ilgili az veya çok mutlaka bilgiye rastlanmaktadır. O halde bu Türk boyunun adı nasıl ortaya çıkmıştır, ne zamandan beri ve nerelerde yaşamış, hangi toprakları vatan tutmuş; dili ve kültürü ile ilgili hangi mirası bırakmıştır? Türk tarihinin bütünlüğünü sağlama bakımından bütün bunların bilimsel olarak ortaya konulmasının gereği aşikârdır.

A) Çiğil Adı ve Boyunun Ortaya Çıkış Rivayetleri

Eski Türk destanlarında, Selçuklu devri kaynaklarında, yerli ve yabancı diğer bazı nakillerde Çiğil adının ortaya çıkışı, efsanevî rivayetlerden olarak Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğullarından Türk'ün soyuna dayandırılmıştır. Mücmelü't-tevârih³ adlı esere göre, Türkistan'da ikamet etmekte olan Yâfes'in oğullarından Türk'ün dört oğlu vardı. Bunlar; Tûtel, Barsgan (Barshan/Barsghân), İlâk ve Çiğil idi. Müellifin ifadesine göre, onun devrinde yaşayan topluluklardan Barsganlılar, İlâklılar ve Çiğiller bu oğulların soyundan gelmekte idi.⁴ XVII. yüzyılın Türk devlet adamı ve beylerinden olan Ebû'l-Gazi Bahadır Han da Türklerin soyuna dair yazmış olduğu eserinde aynı rivayeti tekrarlamış yani Çiğil'i, Yâfes'in oğlu Türk'ün dört oğlundan biri olarak göstermiştir.⁵ Yine aynı yüzyıl müelliflerinden İmamî'nin destanî eseri Hannâme (1659-1663)'de de Nuh ve Yafes rivayeti verilmiş, buna ilaveten Türkistan'daki Özbek ve Türkmen boyları sayılırken, 27 Türkmen uruğu arasında Çavuldur, Çandır, Salur Kazan, İğdir, Büğdüz vb. boylarla birlikte Çiğiller de zikredilmiştir.⁶ XVII. yüzyılda Türkistan'daki Çiğillerin, artık tamamen Türkmen yani bir Oğuz kavmi olarak kabul edilmiş olduğu, bu nakillere dayanılarak söylenebilir.

³ Bu eser, H.520/ 1126 M. tarihinde ismi bilinmeyen bir âlim tarafından Farsça kaleme alınıp, Selçuklu sultanı Sancar (1119-1157)'a ithaf edilmiş muhtasar bir İslam tarihidir. Bk. *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Nşr. Melikü's-Su'arâ Behâr-Muhammed Ramazânî, Tahran 1318/1900.

⁴ *Mücmelü't-Tevârih*, s.100'den naklen SÜMER: *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara,1994, s.52, not 105.; ŞEŞEN: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara,2001, s.30-31.

⁵ EBÛ'L-GAZİ BAHADIR HAN: *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Metin 11, s.24.

⁶ Bk. O. Şaik GÖKYAY: "Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, TTK, Ankara,1968, s.284,294,300.

Çiğil adı ve boyunun menşei hakkında, XI. yüzyılın ünlü Türk devlet adamı, gezgini ve dil bilgini Kaşgarlı Mahmud, “Divân-ı Lugatî’t-Türk” adlı eserinde efsanevî bir rivayet nakletmiştir.⁷ Buna göre, destanî hükümdar Zülkarneyn, Türkistan’daki Argu ülkesine geldiği zaman bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış ve yürümek bile imkânsız hale gelmişti. Bunu gören Zülkarneyn “Bu ne çamur demektir (in çe kil est)” demiş, daha sonra orada bir kale yapılmasını emretmiş, kale yapılmış ve adı da Çiğil olarak kalmıştır. Bundan sonra o kalede oturan Türklere ise “Çiğilî” adı verilmiş, bilahare bu ad Türkistan’da pek çok yere yayılmıştır.

Bu rivayetin doğruluğu üzerinde tartışmaya gerek yoktur. Çünkü o zaman Zülkarneyn’in kim olduğu, hangi tarihte Argu ülkesine sefere çıktığı gibi şu an için halli mümkün olmayan pek çok soru ile karşılaşılacaktır. Ancak burada verilen rivayetin, Türklere şahıslara, boy ve aşiretlere, yer ve mevkilere ad verme geleneğine uygun olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Türklerin Türkistan coğrafyasında tarihin derinliklerinde kalmış ve tespiti mümkün olmayan devirleri esnasında, kendilerine mensup olan boyların adları muhtelif sebep, usul ve şekillerle ortaya çıkmış, ancak asırlar sonra bunların ne anlama geldiği, ne zaman ve kimler tarafından verildiği gibi cazibesi yoğun olan sorulara Türk halk muhayyilesi kendi kafasında şekillendirdiği cevabını mantığına en uygun şekilde vermiştir. Kaşgarlı gibi fikir ve bilim adamları da bu halk rivayetlerini derleyerek eserlerine almışlardır. Ayrıca Çiğil adının ortaya çıkış hikâyesinin çok eskiye dayandırılması göstermektedir ki, Çiğiller bölgenin en kadim Türk kabilelerinden biri idi ve bunlar mazisi çok eskiye inen şehir ve kalelere sahiptiler.

Çiğil kelimesi ile ses benzerliği içerisinde olup, XI. yüzyılda Türk ülkelerinde “dügüm sıkıştırılması, sıkılaştırılması, ip düğümlenmesi” anlamlarında kullanılmış bulunan “çiğildi”, “çiğilmek”, “çiklişmek”, “çiktürmek” gibi kelimeler, Kaşgarlı Mahmud’un “Divan”ında yer bulmuştur.⁸ Bunun Çiğil adının ortaya çıkışı ile bir münasebeti belki kurulabilir.

Çiğil adının menşeinin, Türkçe “İç-oğlan” mukabili “İç-gil” kelimesinin olması ihtimali üzerinde de durulmuştur.⁹ Bu kelime ve farklı telaffuzları üzerine aşağıda bilgi verilecektir.

⁷ KAŞGARLI MAHMUD: *Divân-ı Lugatî’t-Türk (DLT)*, C.I, s.4,30,393.

⁸ *DLT*, II, s.134,180,210.; Anadolu halk ağızlarında bu anlama gelen kelimeler son yıllara kadar bazı yörelerde yaşatılmıştır. Ancak konunun hacmini açacağı için bu şekil teferruatlara girilememiştir. C.Y.

⁹ Z. Velidi TOGAN: *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul,1981, s.404, not 72.

B) Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar Devrinde Çiğiller

Çiğil boyunun Türkistan coğrafyasında erken dönemlerdeki mevcudiyeti üzerine daha çok efsanevî rivayetlerden yararlanılabilir. Türkistan'daki kadim Türklerden bahseden İran rivayetlerinde, mesela Dakîkî (930-980) ve Firdevsî'nin eserinde,¹⁰ Çiğil ve Karluk Türk boylarının hakim olduğu bir Türk devletinden bahsedilmiş, bu devletin büyük hükümdarı olarak gösterilen Afrasyâb (Alp Er Tonga) ise Türk-Çiğil Hakanı olarak sunulmuştur. Devlete hakim Çiğillere Karlukların da boyun eğdiği iddia edilmiştir. Bu devletin önemli merkezlerinin Isık-göl'ün batısındaki Koçkar-başı (Kırgızistan), Bey-kent, Kaşgar vb. vilayetler olduğu ileri sürülmüştür.¹¹ Bunun doğruluğunun teyidine ihtiyaç duyulsa bile, bu görüş Çiğillerin en azından X. yüzyılda çağdaşları olan İranlı yazarların dikkatini çekecek düzeyde bir güç ve üne sahip olduklarını ifade etmesi bakımından kayda değerdir.

Erken devirlerde Çiğillerin, muhtelif eski dünya ülkelerinde görülen Türk kabileleri içinde en başlarda zikredildiklerine dair kayıtların mevcudiyeti üzerine ve bu kayıtlarda geçen "İçgiller" ile Doğu Avrupa'da çok eskiden beri yaşadıkları bilinen "Asgiller" in esasen Çiğiller olduğuna dair tezler ileri sürülmüştür. Yine Çiğillerin eski zamanlarda Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşamış oldukları, bunların bir kolunun İtil Bulgarlarının kabilelerinden "Eşgiller/İskiller" olduğu üzerinde de durulmuştur.¹²

Orhun Kitabeleri'nde "İzgil" şeklinde tesadüf olunup, meçhul bir kavim ismi olarak gösterilen bu adın, hakikatte Çiğil boy adından başka bir şey olmadığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Anlaşıldığı kadarıyla VII. ve VIII. yüzyıllarda İzgil adı kaynaklarda sık sık görülürken sonraki asırlarda Çiğil adı öne çıkmıştır. İzgiller, Doğu Göktürk Devleti hükümdarı İl Kağan'ın tutsak düşürülerek Çin'e götürülmesi üzerine M.630 yılı baharında

¹⁰ XI. yüzyıl başlarında kaleme alıp Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'a sunduğu eseri "Şehnâme"de Firdevsî, İran-Turan savaşlarını anlatmıştır. Bk. FİRDEVSÎ: Şehname I-IV, Çev. Necati LUGAL, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1945-1968.

¹¹ *The Shahnama of Firdausi IV*, Arthur George Warner and Edmond Warner, London,1909, s.155.; Tadeusz KOWALSKI: "Les Turcs dans le Sahname", Rocznik Orientalistyczny, Tom, XV, Krakow,1949, p.84-97, Çev. Harun GÜNGÖR, Şehname'de Türkler, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Yıl 1, s.289-300.; TOGAN: *Giriş*, s.19.; Alp Er Tonga hakkında bk., Faruk SÜMER: "Türk Destanları: Kara Hanlılar'ın Alp Er Tonga Destanı" *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (63), İstanbul,1992, s.4-10.

¹² TOGAN: *Giriş*, s.37,158,418.; Bulgar İskiller hakkında bk. Gy. GYÖRFFY: *Tanulmányok a Magyar állam eredetéről a Nemzetsegtől a Varmeg. Akadémiai Kiado*, Budapest,1959, s.76. Buradan naklen KAFESOĞLU: *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yay., 13. Baskı, İstanbul,1995, s.178.

erkinlerinin idaresinde kırk bin kişilik büyük bir kabile halinde T'ang imparatorluğuna sığınmışlardı. Çin boyunduruğu altında uzun süre yaşamaya tahammül edemeyen bu boy, M.657'li yıllarda diğer bazı Türk boyları ile birlikte Çin'e baş kaldırmıştır. İzgiller Çin kaynaklarında Hu-hsie olarak telaffuz edilmiş Türk boyuna mensup iki kabileden biri (Ssu-chieh) olarak gösterilmişlerdir. Göktürk kağanı Kapgan devrinde M.715 yılında Göktürk orduları İzgilleri bozguna uğratmıştı. Bu topluluk bunun üzerine Çin'in himayesini kabul etmişti.¹³

Göktürk ülkesinde yaşayan İzgiller ile Ak-hun kabileleri arasında adı geçen "Askil/Eskil" ve Bulgar boyu olarak tanıtılan "İskil" acaba aynı kavim midir? Bu husus gerçekten tartışma konusu olmuştur. Reşideddin'in eski Uygur memleketindeki on nehirden birinin ismi olarak verdiği "İçgil/İçgül" kelimesi de Çiğillere bağlanmıştır. Göktürkler devrinde Orta ve Doğu Asya'da gruplaşan topluluklar arasında Çu-yüe adını almış bir kabilenin de Çiğilleri göstermiş olması ihtimal dahilindedir.¹⁴

Çiğil kelimesinin kökenini aradığımız erken dönemlerdeki "Asgil/Askil/ Azgil/ İçgil/ İskil/ İzgil/ Eskil/ Eşgil vb. telaffuzların, birbirine yakın söyleniş ve yazılış özelliklerine sahip olması gerçekten dikkate değer bulunmaktadır.

Göktürk Devleti zamanında Kaşgar ve Karaşar gibi yerlerde, sonraları Karahanlıların ecdadı olarak tesmiye olunacak hanlar, Yıldız yaylaları ile Tekes havzasında yaşayan Yağma ve Çiğil boylarına dayanıyorlardı. Bu hanlar Yağma ve Çiğil hakanı isimleriyle maruf olmuşlardı. Hatta Bizans kaynaklarında Göktürk hakanlarından, Çiğil hükümdarı diye bahsedildiği ileri sürülmüştür. Togan'ın iddiasına göre Çiğil boyu, Karluk ve Yağmalarla birlikte Göktürk ve Karahanlı ülkesinde mevki itibarıyla o kadar öne çıkmıştı ki, Türk töresi gereği hakanlar, bu kabilelerin kızları ile evlenmişler, mesul devlet adamları ekseriyetle yine bu boylar arasından seçilmiştir.¹⁵

Göktürklerin birinci parçalanma devirlerinde M.630 yılında Semerkant'ı ziyaret eden Çinli Hüen Çang (Hiuent-shang)'a göre, bu dönemde Semerkant hükümdarının ordusu cesur ve fedakar Tchie-kie (Çiğil) kavmine mensuptu.¹⁶ Bu bilgi Semerkant hükümdarının ordusunun tamamen Çiğillerden oluştuğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Ancak Çiğil boyu bu ordu

¹³ Ahmet TAŞAĞIL: *Göktürkler* II, TTK, Ankara,1999, s.43,44,57.; III, TTK, Ankara,2004, s.35.

¹⁴ KÖPRÜLÜ: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara,1991, s.135, not 20.; KAFESOĞLU: *Türk Millî Kültürü*, s.87,91,122,208, not 400, 884.

¹⁵ TOGAN: *Giriş*, s.58,113,132.

¹⁶ Nazmiye TOGAN, "Hüen Çang'a Göre Peygamberin Çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* IV/1-2, (İstanbul,1964), s.37, not 20.; TOGAN: *Giriş*, s.436, not 66.

içerisinde o kadar etkin olmuştur ki, orduya kendi boy adını vermeyi başarmıştır. İleride görüleceği üzere Karahanlılar devrinde de benzer bir durum söz konusu olacaktır.

Göktürklerden sonra Ötüken merkezli olarak ortaya çıkan Büyük Uygur Kağanlığı döneminde Çiğil adı, Uygur kağanı Moyeñçor (M'o-yen-ch'o) tarafından M.759-760'ta diktirilen Şine-Usu Yazıtı'nda kavim adı olarak geçmektedir. Bu kayıttaki cümle şu şekildedir: “On birinci ayın yirmisinde Kara Buluk'un doğusundaki Sukak yolu (Ceylan Pınarı) (mevkiinde) Çiğil Tutuk (Çiğillerin askerî valisi)...”¹⁷ Buna göre Uygurlar devrinde bir kısım Çiğiller Uygur ülkesi sınırı içinde yaşamakta olup, başlarında askerî bir vali veya bir boy beyi bulunuyordu.

Göktürkler ve Uygurlar devrinde Çiğillerin Karluk boyuna tabi kabilelerden olduğu hususunda kaynaklar neredeyse hemfikirdir. Arap seyyahı Şerefü'z-Zamân Tahir El-Mervezî'nin H.514/ 1120 M. tarihlerinde kaleme aldığı “Tabâi'ul-Hayavân”¹⁸ adlı eserindeki bir kayda göre Karluklar (الخرلخيه), Altın Dağı denilen Tunus/Tunis ? (تونس) Dağı'nda yani Orhun bölgesinde ikamet etmekte idiler. Karluklar, Tokuz-guz (تغزغز)/ Dokuz-oğuzlar yani Uygurların tabiiyeti altında olup, bunlara karşı gerçekleştirdikleri baş kaldırma hareketinde başarılı olamayarak Batıya Türgiş ? ülkesine (بلاد التركسية) göç etmek zorunda kalmışlardı. Bölgede Türgiş hükümdarı üzerinde bir süreliğine siyasi hakimiyet kuran Karluklar, tedricen İslam topraklarına doğru kaymışlar, ancak bu sıralarda siyasi ve kavmî birliklerini koruyamayarak, neticede dokuz ayrı boya ayrılmışlardı ki, bunların üçünü Çiğiller oluşturmaktaydı.¹⁹ Bu durumdan yani Karlukların zayıflamasından istifade eden Çiğillerin, zamanla müstakil bir kavim haline gelmiş oldukları anlaşılmaktadır.

¹⁷ Erhan AYDIN: “Şine Usu Yazıtında Hayvan Adlarıyla Kurulmuş Yer Adları Üzerine İncelemeler”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, 3/1, Kış 2008 (Dede Korkut Dosyası), s.204.

¹⁸ Bu eserin tanıtımı için bk. Esin KAHYA: *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, On China, the Turks and India* (Trans. V. Minorsky), London 1942, OTAM, S.4, Ankara, Ocak 1993, s.701-704.; Mervezî'nin esasen bir seyyah olmadığı ve Çin'e de hiç gitmediği iddiası için bk. L. Giles and L. D. Barnett: *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks, and India* by V. Minorsky, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 11, No. 1 (1943), p.232.

¹⁹ Karlukların diğer boylarını oluşturan topluluklar Ba'skil (بعسكليه), Bulak, Tukhsi (Tuhsi) ve Güğergin/Gügercin (كوكركين) adlarını taşımakta idi Bk. *Sharaf al-zamân Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Arabic text (circa 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky, (James G. Forlong Fund, Vol. XXII) London: Royal Asiatic Society, 1942, p.31 (Arabic text 19).

Çin kaynaklarında da Karluklara bağlı üç boy olarak Bulak, Tuhsi (Tohsi/Tukhsi/Tokhsi) ve Çiğiller (Ch'ih-Ch'i) gösterilmiş; bunların önce Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde ve sonra da Altayların batısındaki Kara İrtiş ve Tarbagatay havalisinde yaşadıkları belirtilmiştir.²⁰

Avfi'nin Cavāmi'ul-Hikāyāt²¹ adlı eserinde de Karluk-Çiğil münasebetinin altı çizilmiştir. Buna göre, Göktürklerden çok sonraki dönemlerde, İslâm dünyasında Karlukların dokuz boydan oluştuğu ve bunların üç kabilesini Çiğillerin meydana getirdiği gerçeği bilinmekte idi.

Bu devirlerde Çiğillerin başbuğu kaynaklara göre Tüksin Çiğil (نکسین چيگل) unvanını taşımakta idi.²² Çiğillerin hükümdarına sonraki dönemlerde ise “Tigîn-i Çiğil” dendiği de iddia edilmiştir.²³

C) Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular Devrinde Çiğiller

IX. yüzyıl ortasında Doğu ve Batı Türkistan sahasında teşekkül eden Karahanlı Devletinin kuruluş ve gelişme aşamasında Çiğil boyu etkin rol oynamıştır.²⁴ Hatta Karahanlı sülalesinin menşei ile ilgili bazı ilim adamlarınca ortaya konulmuş faraziyelerden birine göre, bu sülale Çiğillere mensuptu.²⁵ Barthold, Çiğillerin Batı Türkistan sahasına Karahanlılarla

²⁰ Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-Ch'ien 1995, s.72.'den naklen Varis ABDURAHMAN: “Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Mayıs 2002, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, (Ankara,2004), s.212.; Karluklara bağlı bu Çiğil boyu kaynaklarda farklı telaffuzlarda gösterilmiştir. Bunlardan biri Çe-se/ Ç'e-se (veya Çi-szu) şeklinde idi. Bunun “Çiğil” ve belki “İç-il” olarak okunması icap eder. KAFESOĞLU: *Türk Milli Kültürü*, s.137.; Çiğil adı bilimsel literatürde Latin harfleri ile de farklı şekillerde yazılmıştır: Çigil, Çiğil, Çiyil, Çiyül, Çyğil, Çyğyl, Chigil, Chigiley, Chihil, Chiyal, Cigil, Cikil, Djikil, Jigil, Jikil vb.

²¹ Buhara doğumlu olup, Moğol istilası sırasında Hindistan'a göçen ve Delhi'de vefat etmiş bulunan Seyyidüddin (Nüreddin) Muhammed b. Muhammed b. Yahya b. Tahir b. Osman El-Avfi El-Buharî, eserini M.1233'lerden önce tamamlamıştır. Bu eserin neşri, müellifin hayatı, diğer eserleri ve çağdaşı olduğu devlet adamları hakkında bk. Sayyid ad-din Muhammad AVFÎ: *Cavāmi' al-Hikāyāt ve Lavāmi ar-Rivāyāt*, Tashih: Muhammed Mu'in, Çaphana-i Danişgah, Tahran,1335, C.I, s.16-74. Krş. M. F. KÖPRÜLÜ: “Avfi” Md. MEB. *İA*. II, İstanbul,1979, s.22-23.

²² SÜMER: *Şehircilik*, s.55.; SÜMER: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV., İstanbul,1999, s.107-108.; Kaşgarlı'ya göre Tüksin, Han'dan üç derece daha aşağı derecede bulunan kişilerin taşıdığı unvandı. Bk. DLT I, s.437.

²³ Mücmelü't-Tevârih'ten naklen ŞEŞEN: *Türkler*, s.35.

²⁴ Karahanlı devletinin kuruluşu, devlet teşkilatı ve bu devlet bünyesinde İslamiyet'in yayılışı hakkında bk. O. PRITSAK: “Karahanlılar”, *İA*, VI, İstanbul,1953, s.251-273.; Reşat GENÇ: *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara,1981.; Ali b. Salih El-Muheymid “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları”, Çev. Ali AKSU, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1) 2001, s.281-309.

²⁵ Doğu Türkistanlı olup, bilahare Türkiye'ye göçmüş ve Karahanlılar Tarihi üzerine bir eser kaleme almış bulunan Hacı Yakup Anat, Karahanlı hanedanının kurucusu olan Türk boyları

birlikte göçtüğünü ileri sürmüştür.²⁶ Bu faraziye doğru olsun veya olmasın, IX. ve X. yüzyıllarda Karahanlı Devleti halklarının ana kütlesini Karluk, Yağma ve Tuhsilerle birlikte Çiğiller oluşturmakta idi. Bu boylar, Karahanlı ülkesinin sosyal ve kültürel dinamiklerini ortaya koymuşlardır. Öyle ki Karluk, Yağma ve Çiğil boylarının lehçelerinin eski Uygur dili ile karışması neticesinde Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi oluşmuştur. Çiğillerin büyük kısmı, yukarıda ismi geçen boylarla birlikte İslamiyet'i kabul ederek, bu alanda ilk büyük boylar arasında adından söz ettirmiştir.

Karahanlılar devrinde Çiğillerin ongununun "Arslan" olduğu kabul edilmiştir.²⁷

Çiğiller, kalabalık nüfusları ve bol servetlerinden dolayı, X. yüzyılda da müstakil bir Türk kavmi konumunda idiler. Bunlar, Karahanlılar devrinde Türkistan'da geniş bir alana dağılmışlardı. Eski Türk destan rivayetlerinde bu boy, konar-göçer olarak Talas, Çu (Çuy) ve İli havzalarında yaşıyor

hakkındaki değerlendirmesinin sonucunda, bu sülalenin Uygurlar olması gerektiği kanaatine ulaşmış ve Çiğillerin bu hanedanla sadece tabilik-metbuluk statüsü şeklinde bir bağının olabileceğini iddia etmiştir. Bu değerlendirmeler için bk. Hacı YAKUP ANAT- Ahmet ALMAZ: *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul,2003, s.37-62.

²⁶ BARTHOLD: *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Ankara,1990, s.338, not 898.; Barthold'un Türkistan'daki Türk boyları ve bunlar içinde Çiğillerle ilgili değerlendirmesi için ayrıca bk. "Turks", *EF²* (E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936. Edited by M. Th HOUSTMA) VIII, s.900-908.; W. Barthold; Theodor Menzel; Hans Heinrich Schaeder: "12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens", *Die Welt des Islams*, Bd. 17, Beiband zu Band 14-17. 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (1935), p.76-78,95,96,119.

²⁷ IX. yüzyılda Karahanlı ülkesindeki Karlukların; Çiğil ve Yağma boyları olmak üzere iki bölümden müteşekkil olduğu, bu boyların kendi kağanlarının bulunduğu ve doğuda Kaşgar ile Balasagun'da oturan Çiğil kabilesi kağanının Arslan Kara-Hakan unvanını taşıdığı iddia edilmiştir. Bk. S. G. KLYASHTORNY, T. I. SULTANOV: *States And Peoples Of The Eurasian Steppe*, St. Petersburg, 2004, s.118.; Türkistan'daki Türk kabileleri arasında ongun olarak "Arslan"ın kullanım yaygınlığı ve Çiğil boyunun bu ongunu benimsemesi hakkında bk. Ü. ZUEV: *Early Türks: Sketches of history and ideology*, Almaty, Daik-Press, 2002, p.193,203,207,210,221.; Göktürkler devrinin sonlarında Batı Türkistan'da Fergana'yı yöneten güçlü prenslerden Arslan Tarhan (Arslan Tarhan) adı ile mukayese edilen ve kendisinden "Çiğil arslan il tırgüg alp boryuçan alp tarhan bæg" unvanlarıyla bahsedilen Çiğil Arslan için bk. W. B. HENNING: "Argi and the Tokharians", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 9, No. 3 (1938), p.552.; Krş. "Uluğ Türk'ten başkanki Çiğil Arslan il Tikül Alp Burguçan Alp Tarhan Bey ilentük ugrına..."; H. Ziya ÜLKEN: *Millet ve Tarih Şuuru*, İ.Ü. E.F. Yayını, İstanbul,1948, s.338.; "Çiğil-Arslan İl-Tırgük Alp Burghuçan Alp Tarhan Bek", Sergej G. KLYASHTORNYJ: "Manichaeen Monasteries in the Land of Arghu", *Studia Manichaica*, IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin, 14-18 Juli 1997, p.378.; Başka bir kayda göre ise Çiğillerin ongunu "Keçi" olarak gösterilmiştir. Bk. Murat URAZ: *Türk Mitolojisi*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul,1967, s.169.; Anat, bu ongun iddiasının geçersizliğini öne sürmüştür. Bk. ANAT: a.g.e., s.41.

gösterilmekte idi²⁸ ki, çağdaş yerli yabancı bütün kaynaklar Çiğillerin bu bölgelerde yaşamış olduğunu teyit etmişlerdir. Bilhassa Makdisî (Mukaddesî), Mervezî, Gerdizî, Kaşgarlı Mahmud, Avfi, Kazvîni, Ebû Dulef gibi Türk ve İslam müellifleri ile Mücmelü't-tevârih ve Hudûdü'l-âlem gibi İslam kaynakları, kendi devirleri veya öncelerine ait Türk ülkeleri ve kabilelerinden bahsederken, Çiğilleri mutlak surette zikretmişlerdir. Ancak kaynaklarda Çiğillerin Türkistan coğrafyasındaki memleketlerinin sınırları ve bu boyun çevresinde yaşayan komşuları hakkında birbiri ile çelişkili bilgiler verilmiştir. Bunun sebebi, konar-göçer bir hayat sürdüren Türk boylarının sık sık yer değiştirmesi olmalıdır.

Her şeye rağmen Çiğillerin, Karahanlılar devrinde bugünkü Kırgızistan sınırları içinde bulunan Isık-göl/ Issık-göl'ün çevresinde, özellikle güney ve güneybatısında, Tarâz, Barsgan, Kaşgar havalilerinde ve Maverâünnehir'de adlarından bahsettirdikleri görülmektedir. Çiğillerin bu topraklarda Göktürkler çağından beri yaşadıklarından daha önce bahsedilmişti.

Karahanlılar devrinde X. yüzyıl ilk yarısında Sâmânîoğulları hükümdarı Nasr b. Ahmed (M.914-943) devrinde Buhara'dan Çin'e seyahat eden Ebû Dulef Mis'ar b. Mühelhil, geçtiği yollar üzerindeki Türk kabileleri içinde Beçenekler (Peçenekler)'den sonra Çiğillerin yurduna da uğramıştır. Onun verdiği bilgiye göre²⁹ Çiğiller; arpa, burçak ve koyun eti tüketirlerdi. Deve kesmezlerdi ve sığır etine de rağbet etmezlerdi. Ülkelerinde deve ve sığır (öküz) pek beslenmezdi. Giyimleri sof ve kürkten ibaretti. Başka kıyafetlere az rastlanırdı. Çiğil erkek ve kadınları parlak yüzlü, güzel görümlü insanlardı. Çiğil ülkesinde Hristiyan da yok denecek kadar azdı. Bunlar Mecûsî de değillerdi. Umumiyetle Süheyl, Zühal, İkizler, Büyükayı, Küçükayı ve oğlak burcu yıldızlarını kutsal kabul etmekte idiler. Çoban yıldızını ise hepsinden kutsal sayarlardı. Çiğiller geniş yürekli insanlar olup, kalplerinde kötülük fikri yoktur. Nikâh konusunda ise biraz geniş mezheplidirler, çok yakın akrabaları izdivacı kabul ederler. Çiğillerin başlarında hükümdarları yoktur, ancak ülkelerinde huzur ve asayiş

²⁸ TOGAN: *Giriş*, s.22,27,44.

²⁹ Zekeriyâ KİTAPÇI: *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya,2005, s.269,280.; Krş. KÖPRÜLÜ: *Mutasavvıflar*, s.126-127, not 10.; Yusuf Ziya (YÖRÜKAN): "Onuncu Asır İptidalarında Yazılmış Olan Ebû Dulef Seyahatnâmesi'ne Nazaran Orta Asya'da Türk Boyları ve Bunların Dinî ve Coğrafi Vaziyetleri", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: 5, Sayı: 22, Bürhanettin Matbaası, (İstanbul,1932), s.59-60.; SÜMER: *Şehircilik*, s.69-70.; Moğol devri tarihçilerinden Kazvîni (ö.1283 M.) de, M.1275'te tamamladığı Arapça coğrafi eserinde Ebû Dulef'in verdiği bilgileri tekrarlar. Bk. KAZVİNİ, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Yahya: *Âsar el-Bilâd ve Ahbâr el-'İbâd*, Daru Sader Yay., Beyrut,1380 (1960), s.582'den naklen ŞEŞEN: *Türkler*, s.151.; Müellifin hayatı için bk. "Kazvîni" Md. MEB. İA. VI, İstanbul, s.528-532.

mevcuttur. Çiğiller ahşap ve kilden evlerde otururlar. Civarda bulunan Türk boyları Çiğilleri kıskanırlar.

Bu bilgileri veren Ebû Dulef, emniyet ve bolluk içinde Çiğil ülkesinde kırk gün boyunca yol aldıklarını da ifade etmiştir. Ebû Dulef'in yolculuğu sırasında rastladığı Çiğillerin, o yıllarda halen konar-göçerliği devam ettiren ve henüz İslamiyet'e intisap etmemiş, ekseriyetle eski Göktanrı inancını ve dolayısıyla yer-su kültürünü devam ettiren kabileler olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca burada şunu da ifade etmek gerekir ki, bölge kültürüne yabancı olan seyyah, muhtemelen Türk ülkelerinde kadının gündelik işlerde, hatta savaşlarda daima erinin yanında olmasını ve yabancı erkeklerle, yolcu ve misafirlerle konuşup onlara ikramda bulunmasını, yani Türk kadınlarının kendilerini erkeklerden gizlememelerini, hatta Türklerde gerçekleştirilen akraba evliliklerini yadırgamış görünmektedir.

X. asır başlarında Türkistan'da yaşayan Türk boylarından bahseden müelliflerden biri olan İbn Hurdadbih (ö.912 M.)'in "Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı eserinde Çin'den itibaren Dokuz Guz (Oğuz), Tibet, Karluk, Keymak (Kimek), Guz (Oğuz), Çığır, Becânâk (Peçenek), Türkeş, Hıfçah (Kıpçak), Hırhız (Kırgız) gibi Türk kabilelerinin adı geçmekte olmasına rağmen, eserde doğrudan doğruya Çiğil telaffuzuna rast gelinememiştir. Burada zikri geçen Çığır'ın hakikatte Çiğil boyunu temsil ettiği öne sürülmüştür. Çünkü İbn Fakih'in eserinde Çığır boyu geçmemektedir.³⁰ Diğer yandan Çiğil ve Yağma gibi boyların üzerine bir müddet egemen oldukları görülen Kırgızlardan dolayı, en azından bazı bölgelerde Çiğil adının, yerini Kırgız boy adına bıraktığına dair de bir görüş bulunmaktadır.³¹ Bu görüş doğru ise elbette Çiğillerin bazı kaynaklarda zikredilmemesi tabii bir hadise görülmelidir.

Karahanlılar devrinde X. yüzyıl boyunca Çiğillerin memleketinin çevresinde Karluklar, Tuhsiler, ve Kırgızlar yaşamakta idi. Hudûdü'l-âlem'e göre³² Kırgızlar, Çiğil memleketinin kuzeyinde; Tuhsiler, güneyinde ve batısında; Karluklar ise, Çiğillerle iç içe bir şekilde Çiğillerin doğusunda yaşıyorlardı. Çiğiller çadırlarda ve keçeden yapılmış kulübelerde ikamet

³⁰ YÖRÜKAN: *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler –Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler–* Haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul vd., İstanbul 2004, s.365.

³¹ Z. V. TOGAN: *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972, s.97.

³² Müellifi bilinmeyen bir eser olan ve H.372/ 982-983 M. yılında tamamlanmış bulunan Hudûdü'l-Âlem üzerine değişik çalışmalar ve yayınlar yapılmıştır. Bunlardan başlıcaları; *Hudûd al-Âlam/The Regions Of The World*, İng. Çev. V. Minorsky, Yay. E. J. W. Gibb Memorial, London,1937.; 2. Baskı, London,1970.; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, Farsça Çev. Minûcihr Sotudeh, Tahran,1962.; Türkçe Çev. Abdullah DUMAN, Murat AĞARI, İstanbul, 2008.

etmekte idiler. Geçim kaynakları ise sığır, koyun ve at yetiştiriciliği idi. Hoş tabiatlı ve iyi huylu bu insanlar yıldızlardan bazılarını kutsal kabul ediyorlardı. Bunların kendi hükümdarları olmayıp, Hırhız (Kırgız) hükümdarına tabi idiler.³³ Çiğillerle ilgili, daha önce zikri geçen Ebû Dulef'in verdiği bilgilerle Hudûdü'l-âlem'in verdiği malumat karşılaştırıldığında, Çiğiller hakkında bu iki kaynağın naklettikleri bilgiler hemen heme aynıdır. Ancak bu kaynaklardan birincisinde Çiğillerin sığır yetiştirmediği ve etini de yemedikleri iddiası bulunurken, ikinci kaynakta Çiğillerin sığır yetiştirdiği öne sürülmüştür. Bu çelişkinin nedeni, seyahati esnasında gördüğü Çiğil topluluğunun beslediği hayvanlar arasında Ebû Dulef'in sığır göremeyişi olabilir. Hudûdü'l-âlem'in müellifi ise konu ile ilgili bilgiyi farklı bir kaynaktan almış olmalıdır.

Avfi'nin daha önce adı geçen eserinde Karluklarla birlikte Çiğil kabilelerinin Türkistan'ın her yerine dağılmış olduklarından bahsedilmekte ve yukarıda zikredilen iki kaynakta verilen bilgiler genel manasıyla destek bulmaktadır. Avfi'nin ifadelerine göre, Karluklarla karışmış bulunan Çiğillerin köyleri ve evleri yoktu. Bunlar ormanlarda, ağaçlık ve sulak alanlarda otururlar; at, sığır ve koyun beslerlerdi. Memleketlerinde deve ve tuz bulunmazdı. Tuzu onlara tüccarlar satarlardı. Bu kabilelerin temel ihtiyaç maddeleri yazın at sütü ve kışın ise kurutulmuş et yani pastırma idi. Karluk ve Çiğil memleketine çok kar yağdığı bilgisi de müellif tarafından ilave edilmiştir.³⁴

XI. yüzyıl ilk yarısı müelliflerinden Gerdîzî³⁵ de, Isık-göl ve Barsgan çevrelerinde nehir kenarlarında ve dağların eteklerinde kalabalık nüfuslu Çiğil boyundan ve çadırlarından bahsetmiştir. Onun nakline göre Barsahlar (Barsganlılar) Çiğil ülkesi ile komşu idi. Bunlardan 3000 adam, çadırları ile göç edip Çiğillerin içine yerleşmişti, ancak bunların oturduğu yer mamur topraklar değildi. Yine Türkistan'da Bayıglığ (Beylilik) adlı bir dağa yakın bir su kaynağını geçince, Çiğillerin çadırları ile kaplı bir alana çıkılmakta idi.³⁶

³³ *Hudûdü'l-Âlem*, Türkçe Çeviri, s.53.

³⁴ AVFÎ: *Cavâmi'ul-Hikâyât*, Ayasofya Ktp. Nr. 3167'deki Türkçe tercümeden (v.489a) naklen; ŞEŞEN: *Türkler*, s.93.

³⁵ Ebû Sa'îd 'Abdülhayy b. El-Dahhâk b. Mahmud el-Gerdîzî-i Gaznevî, M.1049-1052 yılları arasında Gazne'de telif ettiği Zeynü'l-Ahbâr veya Tarih-i Gerdîzî olarak bilinen Farsça mensur eserinde H.432/ 1041 M. yılına kadarki Türk coğrafyası ve özellikle Horasan hakkında bilgi verir. İranlı bu müellif hakkında bk. W. BARTHOLD: "Gerdîzî", *IA IV*, M.E.B., s.766-767.; Fahrettin COŞKUNER: "Gazneliler Döneminde Nesir", *Nüşa Yıl: IV*, Sayı: 13, Bahar, 2004, s.49.

³⁶ GERDÎZÎ: Zeynü'l-Ahbâr, Nşr. 'Abdülhayy Habîbî, Kabil,1324, (Tahran,1347/1928); s.265-266,279'den naklen Eşref BUHARALI: "Çiğiller", *Ankara Üniversitesi Tarih*

Bu bilgilere göre Çiğiller, Karluklarla ve diğer bazı boylarla birlikte Türkistan'da konar-göçer kültürü yaşatan en büyük kabilelerdendi ve başlıca geçim kaynakları hayvancılıktı. Memleketlerinde hesaba gelmez sayıda çadırlara sahip olan Çiğillerin, bu ölçüde de at ve koyun besledikleri kesindi ve sığır cinsine daha az ilgi göstermiş olmaları da Bozkırın şartları göz önünde bulundurulduğunda tabii idi. Ancak Avfi'ye dayanarak, Çiğillerin ormanlık ve sulak alanlarda büyük baş hayvan yetiştirdiklerini de kabule imkân vardır. Bu durumda Çiğiller hem bozkırda, hem şehir ve kasabalarda ve hem de ormanlık, sulak alanlarda meskûn durumda idi. Onların Türkistan coğrafyasında ne kadar geniş bir sahada hareket alanı oluşturduklarını görmemek mümkün değildir.

Diğer taraftan Çiğillerin Türkistan'da X. asırda yerleşik düzeni ne ölçüde benimsedikleri ile ilgili az da olsa ipuçları bulunabilmiştir. X. yüzyıl son çeyreğinde eserini yazmış bulunan Mukaddesî'nin Türkistan şehirleri hakkında verdiği malumat arasında, Karahanlılar devrinde Heytal³⁷ adı verilen bölge üzerinde, halkı Müslüman olarak bilinen Buhara, Semerkant, İsficab, Fergana, Özkent gibi şehirlerle birlikte Çiğil (جکيل / جکل) adlı bir yerleşim yerinden de bahsedilmekte idi. Mamur, çevresinde surları olan ve zengin bir halka sahip bu şehir³⁸, Tarâz/Tıraz (Talas)'a yakın bir mesafede bulunmakta idi.³⁹ Bahsi geçen Çiğil şehrinde o devirde Çiğil halkının yoğun olarak yaşayıp yaşamadığı tam olarak bilinemese de, Çiğil boyunun kendi adına bir şehir kuracak kadar da olsa yerleşik düzene yabancı olmadığına dair bir tespit bizim için önemlidir. Bu çerçevede Çiğillerin X-XI.

Araştırmaları Dergisi, XV/26, (1990-1991), s.61.; ŞEŞEN: *Türkler*, s.79,89.

³⁷ Göktürkler tarafından hakimiyetlerine son verilen Ak Hunlar, Eftalitler olarak da bilinmektedir. İslam kaynaklarında bunlar Türklerden bir zümre kabul edilmiş ve Heytaller (Heyâtile) olarak kayda geçirilmiştir. Yaşadıkları coğrafya da aynı isimle maruf olmuştur. Bk. EL-BELÂZURÎ: *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa FAYDA, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara,2002, s.585,608.

³⁸ W. B. Henning, bir çalışmasında Kaşgarlı, Hudûdü'l-Âlem ve Makdisî (Maqdisi)'den naklen Türkistan'daki bazı yer adları üzerine yaptığı tespitlerden birinde Tarâz (Talas) yakınlarında küçük bir kasaba olarak "Çiğil-balıq" (Çiğil-balık)'tan bahsetmiştir. O, daha sonra bölgede Karahanlıların mühim merkezlerinden olan Balasagun yakınlarındaki bir kasaba olarak da Ordu-kânt (Ordu-kent)'i göstermiş, ayrıca burasının Kaşgar olarak da bilindiğini dile getirmiştir. Henning, bu iki yer adını birleştirerek "Ordu-Çiğil-kânt" şeklinde telaffuz etmiştir. Bk. W. B. HENNING: "Argi and the Tokharians", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 9, No. 3 (1938), p.552.

³⁹ Makdisi olarak da bilinen Mukaddesî'nin, H.375/ 985 M. tarihinde tamamlamış olduğu coğrafya eserinin adı "Kitābu Ahsenu't-tekāsīm fi Ma'rifeti'l-ekālīm (Kitābu'l-ekālīm)"dir. Mukaddesî'nin bilgi verdiği Çiğil kenti ile diğer İslam şehir ve beldeleri için bk. AL-MOQADDASI, Shams ad-dīn Abū Abdallah Mohammed ibn Ahmed ibn Abū Bekr al-Bannā al-Basshārī: *Ahsenu't-Tekāsīm fi Ma'rifeti'l-Ekālīm*, Ed. M. J. De GOEJE, Editio Secunda, E. J. Brill,1906, pp.261-273,274-275,276-284.; Müellif için ayrıca bk. J. H. KRAMERS: "Mukaddesî" Md. MEB. *İA*. VIII, İstanbul,1987, s.562-563.

yüzyıllarda Türkistan sahasında sadece hayvancılıkla uğraşan, çadırlarda oturan konar-göçer topluluklar olmadığına burada çizmek gerekir. Ancak her şeye rağmen, Çiğillerin kesif bir biçimde yerleşik düzene geçişleri XI-XIII. yüzyıllar arasında olacaktır.⁴⁰

XI. yüzyıl başlarında Çiğillerin, Türkistan'ın güneyinde bugünkü Afganistan ve Kuzey Hindistan'da egemenlik tesis etmiş bulunan Gazneli Devletinin ordusu içinde etkin olarak rol üstlendiği görülmektedir. Çiğiller, Gazneli saray ve ordu gulâmları arasında en büyük ekseriyeti teşkil etmekte idi. Nitekim Gazneli Mahmud devrinin büyük saray şairi Ferruhî'nin "Divan"ında Türk boylarından en çok Çiğillerin adı geçmektedir. Aynı dönem Gazneli saray şairlerinden Minûçihri'nin "Divan"ında da saray köleleri arasında Hotenliler ve Karluklarla birlikte Çiğiller öne çıkarılmıştır.⁴¹

Gazneliler dönemi edebî metinlerinde de Çiğiller yer bulmuştur. Burada Çiğil kelimesi, daha çok rumuz veya mecaz şeklinde kullanılmıştır. Diğer taraftan şehir ve soy adı olarak da Çiğil'e tesadüf olunmaktadır.⁴²

Çiğiller, XI. yüzyıl boyunca çok güçlü bir topluluk olarak bütün Türkistan coğrafyasında adlarından bahsettirmeye devam edeceklerdir. Nitekim XI. yüzyılda Oğuzların, kendi yurtlarının doğusunda kalan Ceyhun nehri kenarından Yukarı Çin'e kadar uzanan sahadaki bütün Türklere toptan "Çiğil" adını vermeleri bunu teyit etmektedir. Bu durum Kaşgarlı tarafından dile getirilmiş, ancak bunun gerçeği yansıtmadığı yani o havalideki Türklerin hepsinin Çiğil boyundan gelmediği de ayrıca kendisi tarafından belirtilmiştir.⁴³ Buna göre Çiğillerin, Oğuzların sosyal ve siyasi hayatlarında ne denli etkin rol üstlendikleri ve Türkistan coğrafyasında ne kadar etkin bir güç oluşturdukları ortadadır.

XI. yüzyıl ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud, eserinde Türkistan'daki büyük Türk boylarından bahsederken Türk, Türkmen, Oğuz, Kırgız, Karluk, Yağma boylarıyla birlikte Çiğilleri de ilk sıralarda zikretmiş; Müslüman olan Karluk, Çiğil ve Yağmalara başlangıçta "Türkmen" denildiğini kaydetmiştir.⁴⁴

⁴⁰ F. Sümer, eski Türklere şehircilik üzerine yaptığı çalışmada Çiğillere de bir bölüm ayırsa da bu konuda fazla bir bilgiye ulaşamadığı görülmüştür. Bk. SÜMER: *Şehircilik*, s.69-70.

⁴¹ M. F. KÖPRÜLÜ: "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten* VIII/31, (1944), s.424-425,445.; Ferruhî'nin eseri için bk. Ferruhî: *Dîvân-ı Hakîm Ferruhî-yi Sistânî, be-Kûşîş-i Muhammed Debîr Siyâkî*, Tehrân, 1335.

⁴² Ahmet KARTAL: "Gazneliler Dönemi Türk Kültürü ve Türk Dili Üzerine Düşünceler", V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Sempozyum Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004, TDK, Ankara 2004, s.1703.

⁴³ *DLT*, I, s.394.

⁴⁴ *DLT*, I, s.28,423,473.

Kaşgarlı'ya göre Çiğiller, Türklerden üç oymağın adıdır. Bunlardan birisi göçebedir. Kuyas (Quyās/Quyash/Kayas)'ta otururlar. Kuyas, Barshan'ın ötesinde bir kasabadır. İkinci bir grup Çiğil topluluğu Argu şehri Tarāz (Talas) yakınlarında bulunan ve kalesi olan bir kasabada oturmaktadır. Bunlara da yukarıdaki gibi Çiğiller denmekte idi. Çiğil boyuna mensup üçüncü bir topluluk ise Kaşgar yakınlarındaki bazı köylerde yaşamakta olup bunlar da Çiğil adı ile tesmiye olunmakta idi. Bütün bu Çiğil halklarının bir kaynaktan çıkarak Türkistan coğrafyasına dağıldıklarını aynı müellif iddia etmiştir.⁴⁵ Bu durumda Çiğiller, eski Batı Göktürk ülkesinde Karahanlıların yeni kurulduğu yıllarda üç kol halinde süre gelen teşkilat yapılarını ve eski hareketli hayat tarzlarını Selçuklular zamanına kadar muhafaza etmişlerdi.

Bu bilgiler ışığında, XI. yüzyılda Türkistan'da sakin Çiğillerin bir kısmının kadim gelenekleri olan konar-göçer kültürü devam ettirdikleri, bir kısmının ise bölgenin mühim kasabaları civarında kendi adlarına köy ve kasabalar kurarak yerleşik kültürü benimsedikleri sonucuna varılabilir. Bu çerçevede Kuyas/ Kayas (قياس) Çiğillerin meskûn bulunduğu önemli yerlerden biri idi.⁴⁶ Bahsedilen yüzyılda Çiğillerin kadim yurtlarından olan Isık-göl çevresinde, bu boya mensup bazı toplulukların meskûn bulunduğu ve bir kısmının da halen konar-göçerliği devam ettirdiğine dair ipucu olarak, civarda onlara ait bazı mezarların bulunmuş olması gösterilmiştir. Bu mezarlardaki ölülerin başları umumiyetle kuzeye konmuştu. Mezarlardaki iskelet tipleri ise Mongoloid olmayıp, Anadolu'daki Türk tiplerine benziyordu. Bu buluntular, Altaylar ve Yenisey Kırgız bölgesindeki aynı devre ait buluntularla büyük bir yakınlık göstermekte idi. Bu mezarların henüz yerleşik hayata geçmemiş olan Çiğillere ait olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁷

XI. yüzyılda Çiğil Türklerinden bir bölüğün, Yağma ve Tuhsilerle birlikte Türkistan'ın büyük nehirlerinden biri olan İli Nehri civarında da yaşadıkları veya geçici bir süre için bu nehir çevresinde kışladıkları

⁴⁵ DLT, I, s.393-394.; Türkistan'da Kuyas adlı üç ayrı iskân birimi mevcuttu. Bunlar; Sablîğ Kuyas, Ürüng (Ak) Kuyas ve Kara Kuyas idi. Bk. R. GENÇ: *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yay., Ankara,1997, s.35.

⁴⁶ DLT, III, s.172.

⁴⁷ Adı geçen gölün kuzeyinde 1959'lu yıllarda yapılan kazıların raporları için bk. L. P. Ziaplin, *Srednevekovie kurganı na Isık-Kule*, Trudı Kirg. Arh-Etn. Ekspeditsii, II, 1959, s.139-154. Buradan naklen Bahaeddin ÖGEL: *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara,1991, s.345.; Isık-göl ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar ve buluntular hakkında bk. Alpaslan AŞIK: *Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi S.B.E. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Bişkek,2006, s.6-142.

anlaşılmaktadır. Bu nehir, Kaşgarlı tarafından İla (𐰽𐰺) olarak gösterilmiştir.⁴⁸

Bu yüzyılda Çiğillerin oturdukları yerlere yakın mesafede sakin bulunan Oğuzların, Çiğillerle husumet içinde olduklarını ve çoğu zaman savaştıklarını da Kaşgarlı Mahmud söylemektedir. Hatta müellifin devrinde bu düşmanlığın ve savaşların halen devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹

Bütün Türk boylarının ülkesini gezdiğini ve onların dillerini, kültürlerini çok iyi bildiğini bizzat kendisi ifade etmiş bulunan Kaşgarlı Mahmud, Türkistan'da varlıklarını gösterdiği Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsi, Uğrak, Çaruk ve Yağma boyları ile birlikte Çiğillerin de öz Türkçe olarak yalnız bir dillerinin olduğunu bildirmektedir. Onun verdiği bilgiler sayesinde Çiğil dili veya lehçesi, gözümüzün önünde canlandırılabilir. Kaşgarlı'nın Çiğil lehçesi hakkında verdiği izahattan; Çiğillerin, Orhun Kitabeleri lisanına çok yakın bir Doğu Türkçesi kullandıkları ve özellikle Yağma, Tuhsi, Argu, Uygur lehçeleri ile Çiğil lehçesinin sıkı münasebet içinde bulunduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁰

Kaşgarlı, diğer büyük Türk boylarında olduğu gibi, Çiğillerin dillerinin özellikleri ile ilgili de bilgi vermiş, konuyu pekiştirici örnekler sunmuştur. Mesela Çiğil Türkleri, “karın doydu” anlamında “karın todhtı” demektedirler. Çiğil dilinde bulunan “𐰽” (zel) harfi Rûm diyarına kadar olan Yağma ve diğer bazı Türk boylarının dilinde “ی” (ye) olmaktadır. Mesela, Çiğillerin “ayak” olarak telaffuz ettikleri kelimeyi Kıpçak, Bulgar gibi Türk boyları “azak, azâk” şeklinde söylemekte idiler. Çiğil Türkleri, Yağmalar ve Tuhsilerle birlikte bazı kelimeleri “ötreye çevirerek” yani “vardum, geldüm” şeklinde söylerler.⁵¹

Çiğillerin sosyal hayatında veya dillerinde Oğuzlara yabancı gelen veya Oğuzlar tarafından hoş karşılanmayan unsurlar bulunmakta idi. Mesela Çiğilcede Hakan'a veya Bey'e birisinin gelmesi haber verildiği zaman “ol tegindi (نکندی)” yani o hazır oldu, gelmek için emir aldı denilmekte idi. Oğuzlar ise böyle bir ifadeye kızmakta idiler. Çiğilcede Hakan'ın mektubu, fermanı, buyruğu anlamına gelen “yarlığ” kelimesini de Oğuzların bilmediği görülüyor. Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere hitapta kullanılan ve “sen” anlamına gelen “siz” kelimesinin kullanımı da Oğuzlarda farklı idi. Çiğiller saygın kişilere “siz”, küçüklere “sen” diye hitap ederken Oğuzlar bunun tam

⁴⁸ DLT, I, s.92.

⁴⁹ DLT, I, s.394.

⁵⁰ DLT, I, s.4,28,30.; KÖPRÜLÜ: *Mutasavvıflar*, s.134, not 20.

⁵¹ DLT, I, s.32.; II, s.33,48,49.; III, s.139.

tersini yapmakta idiler.⁵² Sonraki asırlardaki yakın münasebetler, Oğuz lehçesinin Çiğilceden etkilenmesine neden olmuştur.

Bir önceki yüzyılda olduğu gibi, XI. yüzyılda da Çiğillerin Türkistan'da devamlı suretle iç içe oldukları Türk topluluklarının başında Oğuzlardan başka Karluk, Yağma ve Tuhsiler gelmekte idi. Kaşgarlı'nın eserinde bu boylar her zaman birlikte zikredilmiştir. Kaşgarlı tarafından bir Türk boyu olarak gösterilen Tuhsilere “Tuhsi Çiğil” dahi dendiğini adı geçen müellif söylemektedir.⁵³

Çiğillerin diğer Türk boyları ile müştereken kullandıkları kıyafetleri, eşya ve aletleri olsa da, diğer taraftan bu boyun kendine has bir kıyafeti olduğu da Kaşgarlı'nın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Türkistan'da Çiğil kılığına girenlere yani Çiğiller gibi giyinenlere de “Çiğil” denildiğini Kaşgarlı kaydetmiş ve ayrıyeten “Çiğillenmek”: Çiğil kılığına girmek; “Er Çiğillendi”: Adam Çiğil kılığına girdi; “Çiğillemek”: Çiğillerden saymak, Çiğillere nispet etmek gibi deyimleri de eserine almıştır.⁵⁴

Çiğillerin kullandıkları pabuç veya ayakkabıya “başak” denilmekte idi. Kaşgarlı bu kelimenin Çiğilce olduğunu ve Oğuzlarla Kıpçakların bu kelimeye bir “m” getirerek “başmak” diye telaffuz ettiklerini zikretmiştir. Çiğilce olup, yine Çiğiller tarafından kullanılan “samda” ise ayağa giyilen sandal yani bir çeşit pabuç idi. Çiğillerin başlarına giydikleri tiftikten yapılan beyaz başlığa veya börke ise “kıymaç” denilmekte idi.⁵⁵

Çiğil Türklerinin arıcılıkla uğraşan gruplarının var olduğu veya arıcılık ve bal üretimine yabancı olmadıkları söylenebilir. Çünkü Çiğiller arının yaptığı bala “arı yağı” demektedirler.⁵⁶ Kaşgarlı'nın Çiğilce olarak kaydettiği diğer bazı yiyeceklerin de Çiğillerce bilindiği böylece anlaşılmaktadır: Kuçgundi (قچغندی): Soğan. Küç (كوج): Susam, künçü. Susam yağına küç yağı denir. Sımsımak (سيم سمرق): Bir çeşit yemek. Baş, pişirildikten sonra ufak ufak doğranarak bir güvece konur. Baharat karıştırılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülür. Olması için bir müddet bırakılır, sonra yenir.⁵⁷

Çiğillerin günlük hayatta kullandıkları, isimlerinin Çiğilce olduğundan anlaşılabilen bazı eşya ve aletlerin adları da Kaşgarlı'nın eserinde bulunmaktadır. Bunlardan en ilginç olarak, bu gün de Anadolu'da ve hatta

⁵² DLT, II, s.143.; III, s.42,124.

⁵³ DLT, I, s.423.

⁵⁴ DLT, I, s.394; II, s.269.; III, s.345.

⁵⁵ DLT, I, s.378,418.; III, s.175.

⁵⁶ DLT, I, s.87.

⁵⁷ DLT, I, s.493.; III, s.121,136.

neredeyspe pek çok Türk topluluğunda aynı telaffuzla kullanılan “tüfek” kelimesi gösterilebilir. Kaşgarlı bu kelimenin Çiğilce olduğunu belirtmiş ve bu aletin ne işe yaradığını da tarif etmiştir. “Tüwek”: Yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğu boru gibi çıkarılır. Serçe kuşlarını vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılır.”⁵⁸ Anadolu’da son yıllara kadar Kastamonu bölgesi köylerinde oturan Türk halkı arasında yukarıda tarif edildiği gibi yapılan ve daha çok oyun için çocuklar tarafından kullanılan alete “patlanguç” denilmekte olup, bu geleneğin belki Oğuz boylarıyla birlikte bölgeye gelen Çiğiller yoluyla taşındığı iddia edilebilir.⁵⁹

Çiğilce olarak gösterilen diğer bazı eşya ve alet isimleri ise şunlardır: Kıftu: Makas, kırkı.; Pistik (بستك): Eğrilmek üzere hazırlanmış, atılmış pamuk sümeği.; Çöngek/ Çönek (جنكك): Çömçe, kutu.; Yabı (یبی): Eğerin üstüne ve altına konan keçe, eğer yastığı.; Şin (شین): Taht, sedir.; Şebeng/ Şebîñ (شبنك): Küçük demir çomak, demir baston.; Çefşenğ/ Çefşeñ: Koyun kırkılan makas, kırkı.⁶⁰

Kaşgarlı Mahmud’un eserinde, onun tarafından Çiğilce olarak gösterilen bazı hayvan isimleri de yer bulmuştur: Übgük (ابكك): İbibik kuşu.; Çumalı (جمال): Karınca.⁶¹; Muş: Kedi. Oğuzlar buna Çetük (چتک) derler.; Toy (توی): Toy kuşu. Bu “ذ” harfini “ى” yapanlar dilince dir. “*Todh*” dahi derler.; Aya-yersgü (ایایرسکو): Yarasa.⁶²

Kaşgarlı’ya göre şu kelimeler de Çiğilcedir: Uluş (الش): Köy.; Ajun (أژن): Dünya.; Aybang er: Kel adam.; Andağ (انداغ): Öyle.; Ortu (اورتو): Orta, her şeyin ortası.; Liş (لیش): Salya, balgam.; Ötki: Bedel, karşılık.⁶³; Kum: Kum. “Bunu Oğuzlar bilmezler.”; Budhun: Ahali, halk, avam.; Tılak:

⁵⁸ DLT, I, s.388.

⁵⁹ Kastamonu merkez Örencik köyü Kavacık mahallesinde ve diğer merkez köylerinde daha çok çocuklar tarafından oynanan patlanguç oyununda içi yumuşak ve oyulmaya/delinmeye müsait ağaçlardan (yerel adıyla Mümber ağacından) istifade edilirdi. Baş parmaktan daha kalın bir ağaç dalından 25-30 cm. uzunluğunda kesilen kısmın içinin yumuşak olan özü çıkarılır ve böylece ortası delik bir ağaç elde edilmiş olur. Yine ince ve düzgün ağaç dalından bu deliğe uygun tıkaç yapılır. Ardiç ağacının nohut büyüklüğündeki yemişleri mermi olarak kullanılır. Tüfek namlusu haline getirilen içi boş borunun içine konan bu taneler tıpaç gücü ile namludan hızla fırlatılır. Bu oyuncak silahla kuşlara vb. küçük hayvanlara ya da cansız hedeflere nişan alınarak çocuklar böylece hoşça vakit geçirir. Bu oyun yörede 1990’lara kadar yaşatılmıştır. Yöre gençleri artık bu aletin ne adından ne de yapımından haberdardır. C.Y.; Patlanguç, eskiden Araç kazası köylerinde de aynı gayelerle imal edilip oyunlarda oynanmakta idi. Bunun için bk. Nail TAN: “Çocukluğumun Oyunları”, *Millî Eğitim*, S.93, 1/1990, s.12-17.

⁶⁰ DLT, I, s.416,476.; II, s.290.; III, s.24,140,369,385.

⁶¹ DLT, I, s.110,448.

⁶² DLT, III, s.127,142,433.

⁶³ DLT, I, s.62,77,116,118,124,127,128.

Kadının avret yeri.; Namija (نمیرا): Kadının kız kardeşinin kocası, bacanak.; Mendiri: Gelinle güveyinin geceleyin başlarına para saçmak için toplanılan yerin adı.⁶⁴

Kaşgarlı Mahmud'un eserini kaleme aldığı yılların hemen akabinde de Çiğiller, Karahanlı ülkesindeki rollerini icraya devam etmişlerdir. Çiğillerin, özellikle Karahanlı ordusunda etkin oldukları anlaşılıyor. Devlet, ihtiyaç duyduğunda sınırları içindeki Karluk ve Çiğil boylarından askerî kuvvetler temin etmekte idi. Öyle ki, Çiğiller Karahanlı ülkesinde ve ordusunda öylesine etkin halde bulunuyorlardı ki, Selçuklu kaynaklarında Karahanlı ülkesinin özellikle de Semerkant çevresinin halkından “Çiğilliler/ Cigilyān (جگلیان)” diye bahsedilme gereği duyulmuştur. Sultan Alp Arslan devrinin son günlerinde Karahanlı ülkesinden gelen elçilerle ilgili başından gelen bir olayı nakleden Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün bu elçilerden bahsederken Çiğilliler tabirini kullanması buna bir örnek teşkil etmektedir.⁶⁵

Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) Karahanlı ordusundaki kalabalık sayıdaki Çiğillerin reisi Aynüddeve idi. O, Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın Karahanlı seferi sırasında (M.1089) sultanın hizmetine girmişti.⁶⁶ Ancak Çiğillerin bu sefer esnasında Melikşah'ın tutumundan memnun olmadıkları görülmektedir. Nitekim Nizâmülmülk'ün naklettiğine göre, Melikşah'ın Semerkant ve Özkent'e geldiği günlerde Çiğiller ve Maveraünnehir halkı, Selçuklu sultanına hitaben; “sultanın gelip gittiği bu uzun müddet içinde biz onun sofrasında bir lokma bile yemek (ekmek) yemedik” diyerek Selçukluların kendilerine karşı olan ilgisizliğini ve Selçuklu sultanının “Hân-ı Yağma”⁶⁷ geleneğine riayet etmediğini şikâyet mahiyetinde dile getirmişlerdi. Öyle ki bu sitem dolu söz, bölgede uzun süre unutulmamıştı.⁶⁸ Bu rivayet, Çiğillerin Türkistan'da Karahanlılar zamanında olduğu gibi, Selçuklular devrinde de yine ön planda bulunan mevkii sahibi büyük bir boy olduklarına veya en azından bu yüksek mevkilerini kaybetmek istemediklerine işaret sayılabilir. Burada Çiğillerin eski Türk töresi dahilinde hareket ederek, Karahanlı hükümdarlarının titizlikle

⁶⁴ DLT, I, s.338,398,411,446,493.

⁶⁵ NİZÂMÜLMÜLK: *Siyâsetnâme*, Haz. M. A. KÖYMEN, TTK, Ankara,1999, metin v.74b., tercüme s.69-70.; Krş. M. A. KÖYMEN: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III - Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara,1992, s.134-136.

⁶⁶ BARTHOLD: *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun YILDIZ, TTK, Ankara,1990, s.338-339.; Ahmet TAŞAĞIL: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara,2004, s.58.

⁶⁷ Bu tabir için bk. Oğuz ADANIR: *Kapitalizm Öncesi Evrensel Kültür/ Zihniyetten Günümüze Osmanlı ve Ötekiler*, Dokuzeylül Yay., İzmir, 2004, s.215-216,220-221.

⁶⁸ NİZÂMÜLMÜLK: *Siyâsetnâme*, metin v.95b., tercüme s.89.

uyguladığı “Hakanların babalık vazifesi”⁶⁹ rollerini Selçuklu sultanlarının da uygulaması gereğinin altını çizmiş olmaları da dikkate değerdir.

Çiğil askerinin reisi Aynüddeve, Selçuklu sultanı Melikşah’tan umduğunu bulamamıştır. Çünkü Melikşah, ele geçirdiği Semerkant’a nâib olarak Âmid Ebû Tahir’i atamış, ancak şehir halkı ve Çiğil askerleri bu vali ile anlaşamamış, çıkan çatışmalar yüzünden Ebû Tahir Harezmi’ye çekilmiştir. Semerkant’ta bulunan Aynüddeve de Melikşah’ın gazabından korkarak, Karahanlıların At-başı şehri (kalesi) valisi ve Kaşgar hanının kardeşi olan Yakup Tegin’den yardım istemiştir. Ancak Yakup Tegin, bölgeye gelip idareyi ele geçirmiş ve Çiğillerin reisi Aynüddeve’yi ortadan kaldırmıştır. Bunun üzerine, Çiğiller ile Karahanlı devlet otoritesi arasında bir soğukluk yaşanmış, Sultan Melikşah bölge üzerine yeniden sefere çıkmak zorunda kalmıştır (H.482/1189-1090 M.).⁷⁰

Selçukluların Karahanlı ülkesinde egemenliklerini kabul ettirdikleri bu dönemlerde, Çiğillerin Maveraünnehir’deki mevcudiyetleri hakkında muhtelif kayıtlara ulaşılabilmektedir. Bunlardan birine göre, Büyük Selçuklular devrinde Taberistan ve Cürcan bölgesi emirlerinden olup ordusunda muhtelif milletlere mensup memlûkleri istihdam etmiş bulunan Keykâvus b. İskender, emrindeki Türk, Kıpçak (Kıpçak), Karluk, Gurî, Hotenî vb. memlûklerinin askerî ve fizikî özelliklerinden bahsederken, Çiğil boyuna mensup memlûklerin diğerlerine nazaran daha gevşek, tembel olduklarını iddia etmiştir.⁷¹ Bu iddianın doğru olup olmadığı bir yana bırakılırsa; bu rivayet, Çiğillerin XI. yüzyılda ve hatta daha önceleri çeşitli devletlerin hizmetinde askerlik mesleğini icra ettiklerine dair belge niteliği taşımaktadır.

Büyük Selçuklular devrinde teşekkül etmeye başlayan Harzemşahlar hanedanının atası Anuştegin’in menşei meselesi üzerinde duran Kafesoğlu,⁷²

⁶⁹ Bu gelenek için bk. Osman TURAN: *Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yay., 12. Baskı, İstanbul,1999, s.104-105.

⁷⁰ Çiğiller ve Melikşah’ın seferi hakkında bk. İBNÜ’L-ESÎR, Ebû’l-Hasan Ali El-Cezerî: *El-Kâmil fi’l-Tarih*, Müniyye Matbaası, Kahire,1348, C.VIII, s.149.; Krş. *The Cambridge History of Iran V.5. The Saljuq and Mongol Periods*, Edited by J. A. BOYLE, Cambridge University Press, 1968, s.5,79,92-93.

⁷¹ Ziyar-oğulları hanedanına mensup olan Emîr Unsurü’l-Maâlî Keykâvus, eseri *Kabusname*’yi H.475/1082 M. yılında oğlu Giylân-şah için yazmıştır. Bu eser ilk önce Germiyanogulları devrinde ve daha sonra ise Osmanlı hükümdarı II. Murad (1421-1451) adına Mercimek Ahmed tarafından Türkçe’ye kazandırılmıştır. Eser ve Çiğil boyu için bk. KEYKÂVUS: *Kabusname*, Çev. Mercimek Ahmed, Göz. Geç. O. Ş. GÖKYAY, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1966, s.148-149.; Krş. *Kabusname*, Ed. R. LEVY, GMNS, London,1951, s.64-65.

⁷² İ. KAFESOĞLU: *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, TTK, 3. Baskı, Ankara,1992, s.42.

bu şahsın Selçuklu çağının mevki sahibi boylarından Çiğillere mensup olma ihtimaline kısaca değinmiştir.

XII. yüzyılda Çiğillerin Türkistan coğrafyasındaki durumlarını aydınlatmak, bir önceki yüzyıla göre daha zordur. XII. yüzyılda bölgedeki Çiğil topluluklarının ekseriyetinin yerleşik hayata geçtiği söylenebilir. Diğer taraftan Kara Hitayların, Karahanlı ve Selçuklu ülkesine girdiği yıllarda, kargaşalık dolayısıyla bu yerleşik Çiğillerden bazılarının Batıya doğru göçtüğü de tahmin olunabilir. Her şeye rağmen bahsi geçen yüzyılda Türkistan'da ve eski Gazne ülkesinde adlarından bahsettiren boylar arasında yine de Çiğillere rastlamak mümkün olmuştur. Nitekim XIII. yüzyıl başları müelliflerinden Fahreddin Mubârek-şâh⁷³, “Tarih”inde Türklerin sayısız kabileleri olduğundan bahsetmiş ve bunlardan Türk, Yimek, Kırgız, Karluk, Kalaç, Oğuz, Hıta, Urus, Uran, Hazar, Kıpçak gibi kabileler içinde Çiğilleri de zikretmiştir.⁷⁴

D) Moğol İstilas ve Sonrasında Çiğiller

Cengiz Han tarafından kurulan Türk-Moğol imparatorluğu, Türkistan'daki Türk kabilelerini derinden etkilemiştir. Mesela, Hudûdü'l-âlem'in ifadesine göre Yağmaların 1700 civarında olduğu söylenen oymakları⁷⁵ Moğol istilası ile Türkistan'da darmadağın olmuştu. Vaktiyle kuvvetli bir camia olarak bilinen Karluk, Tuhsi ve Çiğiller de, XIII. yüzyıl ilk yarısında Çu ve Talas gibi havzalarda artık adlarından bahsettiremez olmuşlar ve yerlerini yeni oymaklara bırakmışlardı. Bunda Moğol istilasının büyük bir etkisi olmalıdır. Neticede Çu havzasındaki ve diğer yerlerdeki Çiğil boylarının izleri bir ölçüde silinmiş, bunlar diğer Türk boyları ile birlikte Batı ve Doğu Türkistan'ın, Maverâünnehr'in medenî şehirlerine göçmek zorunda kalmışlardır. Çiğiller XIV. yüzyılda artık Türkistan'daki boy yapılarını kaybetmiş, bunun yerine bölgenin yerleşik kültürünü temsil eden şehir Türkleri içindeki yerlerini almışlardı. Çiğillerin terk ettiği yerlerini ise konar-göçer diğer Türk aşiretleri ve Moğol boyları almıştır. Çiğillere mensup bazı teşekküllerin, Moğol otoritesiyle birlikte Doğu Türkistan'a göçüp yerleştiklerine dair de izler bulunmaktadır.⁷⁶

⁷³ Eserini M.1206 tarihinde eski Gazneli ülkesinde tamamlayan Fahreddin Mübarekşah (Muhammed ibn Mansur El-Merver-rûdî Es-Siddîkî), hayatı ve eseri hakkında bk. *Tarikh-i Fakhru'd-din Mubarakshah*, Edit. E. Denison Ross, London, 1927, p.1-v1.

⁷⁴ *Tarikh-i Fakhru'd-din Mubarakshah*, p.47.

⁷⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, Türkçe Çeviri, s.50.

⁷⁶ TOGAN: *Giriş*, s.82,133.; M.1444'lerde Kansu, Doğu Türkistan ve Çin'deki Moğollarla ilgili olaylar içinde zikri geçen “the princes of Sha-chou and the Cigil Mongols” için bk. Henry SERRUYS: *Sino-Mongol Relations During the Ming*, 1967, s.349,399.

İlhanlı müellifi Reşîdüddîn, eserinde XIII. yüzyılda Moğollar devrindeki Türk kabilelerini sayarken Çiğillerden bahsetmemiştir.⁷⁷ Bu durumda XIII. yüzyılda artık Çiğillerin yerleşik düzene mensup şehir halkı olarak görüldüğü söylenebilir.

XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca, Moğolların siyasi egemenliğine girip Batıya göçen pek çok boy gibi, Çiğillerin bir kısmı da konar-göçer bir şekilde Türkistan'ı terk etmiş; Moğol devleti emrinde ve hizmetinde olarak küçük oymaklar halinde Türkistan sınırları dışına çıkmışlar ve İran, Azerbaycan üzerinden Anadolu topraklarına ulaşmışlardır. Hatta Selçuklular devrinin başlangıcında ilk Anadolu göçleri esnasında, özellikle Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya "Türkmen" adı verilen Oğuz boylarıyla birlikte, İslam kaynaklarına "Türk" olarak geçmiş olan Karahanlı ve Uyurlara tabi bazı kabilelerin gelmiş olduğu da tarihî bir hakikattir.⁷⁸ Bu kabileler içinde Karluk, Kanglı ve Basmillerle birlikte Çiğiller de vardı.

Çiğil boyu, her ne kadar Türkistan coğrafyasındaki etkinliğini kaybetse de, bu coğrafyada yaşadığının delili olabilecek yer adlarını da arkasında bırakmıştır. Bu günkü Afganistan'ın Kandehar şehrinin eski adı Çiğil-âbad idi.⁷⁹ Gaznelilerle Büyük Selçuklular arasındaki siyasi mücadeleler sırasında Selçukluların elinde bulunan ve Gazneliler tarafından tahrip edilen Çiğilkent adlı şehir de, yukarıda zikri geçen kentle aynı olmalıdır.⁸⁰ X. yüzyıl müelliflerinden İbn Havkal, "Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı eserinde⁸¹ Hocend, Fergana bölgeleri arasındaki nehirlerden ve yerleşim yerlerinden bahsederken, Cidgil adlı iki yer adı zikretmiştir. Bunların Çiğil'den bozma adlar olduğu ileri sürülebilir. Çünkü anılan bölge Çiğillerin meskûn bulunduğu yerler arasındadır. Bu gün Batı, Doğu ve Güney Türkistan'da, Chikil (Azerbaycan), Ostrov-Chigil (Azerbaycan), Chikil'chay (Azerbaycan), Kary-Chigil (Özbekistan), Khaki Chigil (Bamyan, Afganistan) vb. adlarla kayıtlı bazı yer adlarına tesadüf olunmaktadır. Çiğil ile ilgili yeni yer adı kayıtlarının tespiti için Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan, İran, Afganistan, Çin gibi ülkelerle ilgili coğrafi taramaların yapılması gerekmektedir.

⁷⁷ Reşîdüddîn: *Cami el-tavârih*, Nşr. Alizâde-Arend, C.I, Bakû,1957, s.89-351'den naklen ŞEŞEN: *Türkler*, s.155.

⁷⁸ TOGAN: *Giriş*, s.197-198.

⁷⁹ A.g.e., s.408, not 76.

⁸⁰ *DGBİT*, VI, s.286.; Türkistan'da Çiğil boyu ve Çiğil yerleşim yerleri için bk. Shamsiddin Sirojiddin oğlu KAMOLİDDİN: *Ancient Türkic Toponyms Of The Middle Asia*, Main Edition Izdatelsko-Poligraficheskoi Of Joint-Stock Company "Шарк" Tashkent, Shark, 2006, s.33,45,60,64,68,75,77,92,93.; Ayrıca Hindistan ve Gazneliler tarihinde zikri geçen "Mahd-i Chigil" için bk. *The History of India, as Told by its Own Historians: The Muhammedan Period*, Ed. Henry Miers ELLIOT, John DOWSON, Trübner, 1869, s.85,497-499.

⁸¹ YÖRÜKAN: *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s.187-188.

E) Edebî Eserlerde Güzelliğin Sembolü Çiğil

Türk ve İran edebî eserlerinde Çiğil daha çok Türkistan'da güzellikleriyle ve güzel kadınlarıyla meşhur bir şehir olarak tarif edilmiş, güzeller övülürken, onların güzelliği çoğu defa Çiğil tabiri ile anlatılmıştır.⁸² Gazneli saraylarında kaleme alınmış eserlerde buna sık sık rastlanır.⁸³

Çiğil boyunun, XI. yüzyıla ait Türk ve İslam edebî eserlerinde övgüye değer bir boy adı olarak gösterildiği söylenebilir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'la çağdaş büyük Türk bilgini Yusuf Has Hâcib "Kutadgu Bilig" adlı eserinin bir beytinde Çiğil boyunu övmüş, Çiğil'i kendisinden istifade edilecek bilgi sahibi bir şahıs veya boy adı olarak göstermiştir.⁸⁴

Türk ve İslam dünyasında kaleme alınmış Mevlâna'nın eserlerinde (XIII. yy.) Şeyh Sa'di-i Şirazi'nin Bostan'ında (XIII. yy.), Hâfız-ı Şirazi'nin Divan'ında (XIV. yy.)⁸⁵, Çiğil mumu, Çiğil lambası, Çiğil aydınlığı, Çiğil ışığı gibi tabirlerle güzellik mefhumu öne çıkarılmıştır.⁸⁶ Özellikle Mevlânâ'nın eserlerinde "Çiğil güzelliği"nden ve Çiğil boyundan bahsedilmesi, XIII. yüzyıl Anadolu Türklük âleminde Çiğillerin yakından bilindiğine delalet etmektedir. Nitekim Mesnevî ve Divan-ı Kebîr'de Türk boylarından olarak Oğuz, Türkmen, Kıpçak, Hitay, Bulgar ve Yağma ile birlikte Çiğil boyu da zikredilir.⁸⁷

⁸² Bu konuda kaynaklar ilginç bilgiler vermişlerdir: "Tamamı putperest olan Çiğil halkının erkek ve kadınları, kara kaşlı kara gözlü, gayet güzellerdi. Türkistan'da ünlü nakkaş Mâni'nin çizdiği nakışlarla süslü bir mabedin adı Çiğil olup, bu mabedin içerisinde bulunan keşiş dilberler, güzellikleriyle âleme nâm salmışlardı. Çiğiller yağmacı ve kan dökücü olma özellikleriyle de tarihe geçmişlerdir." Bk. *Bir Sürgün Şaheseri: Minnetkeşân*, Notlandırılmış Metin, Keçecizâde İzzet Molla, Haz. Ömür CEYLAN, Ozan YILMAZ, Sahaflar Kitap, İstanbul,2007, s.111.

⁸³ Damgâni'den; "âşıklar Çiğil ve Kandeher güzelleriyle can ve ruh oynadılar." Bk. KARTAL: a.g.m., s.1703.

⁸⁴ Bk. YUSUF HAS HÂCİB: *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti ARAT, 8. Baskı, TTK, Ankara,2003, Beyit: 3491, s.255.

⁸⁵ *Hâfiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, English Translations Since the Eighteenth Century, Parvin Loloî, Edit. I. B. Touris, London,2003, p.287.; Krş. *Divan of Hafiz*, Trans. Paul Smith, Edit. New Humanity Boks, 1986, Per. p.65, no 19, notes p.204,209.

⁸⁶ (of that bright lamp of Chigil...; of lights of fair Chigil; of the candle of Chigil; of that lamp of Chigil; of the light (beauty) of Chigil; ...of Chigil's Lamp...)

⁸⁷ "Sen dayanmanın, ayak diremenin tadını ne bilirsin a sırça gönüllü? Hele o Çiğil güzelinin aşkına dayanmak (söz konusu) olursa...", Mesnevî, Beyit: 3153.; "...hani bir şey, topraktan yaratılan insana Çiğil güzelliğini buldurdu.", Mesnevî, Beyit: 4132. Bk. *Mesnevî ve Şerhi*, Şerheden. Abdülbâki GÖLPINARLI, II, s.435,483; III, s.479.; Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr adlı eserinden: "O Çiğil mumunun ışığını gönül de, can da anlayıp sezemedikten sonra bu su, bu toprak o düzencinin gönül isteğini nasıl bilirler?"; "Aşkınla iki dünyanın hayalini de yakıp yandırırım. Ben Çiğil mumu oldum mu, bu iki pervâne de yanıp gider."; Mevlânâ'nın diğer eserlerinde de benzer deyimler kullanılmıştır. "Kulundan bir nükte dinle ey Çiğil

F) Anadolu'da Çiğillerle İlgili Yer-Topluluk Adları

Türkistan'dan Anadolu'ya göçüp, bu coğrafyada kendi adlarına yerleşim birimleri oluşturarak, buralara kendi boy adlarını veren Oğuz toplulukları dışında Kıpçak, Karluk, Çiğil gibi boylara ait yer adları da kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Tapu-tahrir ve Vakıf defterleri ile diğer bazı kaynaklar bu konuda az da olsa malzeme içermektedir. Aşağıda Anadolu'da Çiğillerle ilgili olan veya olması kuvvetle muhtemel yer adlarının bir listesi verilmiştir:

Çiğil Köyü (Bey-şehri): Kır-ili nahiyesindedir.⁸⁸ Konya'nın Karapınar ilçesine 45 km. mesafedeki bugünkü Çiğil köyü (Hotamış bucağında), bu yer adını devam ettirmektedir.

Aşğa (Aşağı) Çiğil Köyü (Bey-şehri): Hane: 53; Nefer: 91; Hasıl: 4796.⁸⁹ Bu köy, günümüzde Konya'nın Ilgın ilçesine bağlı Aşağıçiğil adı ile belde belediyesi konumundadır.⁹⁰

Yukarı Çiğil (Bey-şehri): Kır-ili nahiyesindedir. Hane: 72; Nefer: 124; Hasıl: 9185.⁹¹ Bu köy de, günümüzde Ilgın'a bağlı olup, Yukarıçiğil adı ile belde belediyesi konumundadır. Osmanlı devrinde 1729'larda Ilgın'da Tatlar-hisarı derbendinin diğer adı olarak Çiğil gösterilmiştir. Yöre ahalişi derbend beklemekle mükellefti.⁹² Bu iskân biriminin Bey-şehri sancağındaki Çiğil adlı üç köyden birini ifade ettiği bellidir.

Çiğil Köyü (Kastamonu): Yörenin en eski köylerindedir. XV. yüzyıl ve sonrasında Göl kazasına tabi idi. Bu köyde aynı kazaya tabi Ilı-su Camii için 1 kıt'a bahçe (Hasıl:100); Şah Hatun vakfı için 1 kıt'a zemin (Hasıl: 50); Tursun oğlu Hasan Bey vakfı için 1 kıt'a zemin (Hasıl: 40) vakıfta bulunulmuştu.⁹³ Köy, bugün Kastamonu merkeze bağlı olup şehre 15 km. mesafededir ve Çiğil adlı bir mahallesi de bulunmaktadır.

Çiğil (چيگيل) Köyü (Maraş): 1563 tarihli "Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Maraş"a göre, bu köy Çamlu-bel'dedir. Musa Hacılı cemaatinin

güzeli!.." Bk. Aydın TANERİ: *Mevlânâ Âilesinde Türk Milleti ve Devleti Fikri*, Ocak Yayınları, Ankara,1997, s.65-67,76.

⁸⁸ BOA. TD. 387, s.51.

⁸⁹ BOA. TD. 387, s.50.

⁹⁰ Aşağıçiğil beldesinin tarih ve kültürü üzerine bir çalışma yapan Fahrettin Alişar, eserinde Çiğillerin genel tarihi ile ilgili de bilgiler vermiştir. Bk. Fahrettin ALIŞAR: *Çiğil Türkleri ve Aşağı Çiğil*, Aşağı Çiğil Belediyesi Yayınları,2005.

⁹¹ BOA. TD. 387, s.51.

⁹² C. ORHONLU: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını,1967, s.121.

⁹³ BOA. TD. 23M, s.117,127,138.; BOA. TD. 438, s.605,608,609.

tasarrufundadır (Neferan: 31; Bennâk: 19; Mücerredan: 10; Nîm-çift: 2).⁹⁴ Bugün Kahramanmaraş'ın Andırın ilçesine bağlı Babikli köyüne tabi Çiğilciler (Çikilli) köyü ile merkeze bağlı Çiğil köyü mevcuttur. Bu ikincisinin eski adı Avanusâğı'dır.

Çiğil Mezrası (Sivas): Sivas kazasıdır. Hane nüfusu gösterilmemiştir.⁹⁵

Çiğil (چكىل) Mezrası (Malatya): Taves mezrası yakınlarında idi. (Hass-ı Şâhî, Hasıl:100).⁹⁶

Çiğil (چكىل) Mezrası (Maraş): 1563 tarihli defterde adı geçmektedir (Hasıl:620).⁹⁷

Çiğil-beli Derbendi (Karaman): Karaman-Konya yolu üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yöredeki bazı asayişsizliklerden dolayı M.1565 kayıtlarında zikri geçmektedir.⁹⁸

Çiğil-beli (چكىل بىلى) Yaylağı (Kastamonu): Taşköprü kazasına tabi olup, Şahin-çatı köyü reayasının tasarrufunda idi.⁹⁹

Çiğil-erüğü (چكىل ارؤگى) Köyü (Kastamonu): XV. yüzyıl ve sonrasında Küre-Devrekâni tapu-tahrir ve vakıf kayıtlarında geçmektedir. Köy reyası Küre madenine hizmet etmekte idi. 120 hanenin üzerindeki nüfusu ile yörenin büyük ve en eski köyleri arasında idi.¹⁰⁰ Bugün Çiğilerik adı ile Kastamonu'nun Seydiler ilçesine bağlıdır.

Çiğil-oğlu Köyü ve Yörükleri (Kastamonu): XV. yüzyılda Boy-ovası (Boyabat) kazasına bağlı idi. Kayda göre, burada Yörükler oturmakta idi. Yine aynı kazada Çiğil-oğlu adıyla konar-göçer Yörükler de bulunmakta idi.¹⁰¹ Bu iki birimin aynı menşeden geldiği bellidir. Bu nedenle tek bir başlıkta ele alınmıştır.

⁹⁴ *Maraş Tahrir Defteri (1563)* I-II, Haz. Refet YINANÇ, Mesut ELİBÜYÜK, A.Ü. Basımevi, Ankara,1988, s.170,878.

⁹⁵ *BOA. TD. 387*, s.519.

⁹⁶ *Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Haz. Refet YINANÇ, Mesut ELİBÜYÜK, Gazi Üniv. Yay., Ankara,1983, s.336,601.

⁹⁷ *Maraş Tahrir Defteri*, s.465,895.

⁹⁸ *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, *Tıpkıbasım*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nr. 21, Ankara,1994, hüküm 247, tıpkıbasım s.107.

⁹⁹ *BOA. TD. 23M*, s.706.

¹⁰⁰ *BOA. TD. 23M*, s.147,167,188,245,307,309.; *BOA. TD. 438*, s.621,622,630,631,632,635.

¹⁰¹ *BOA. TD. 23M*, s.609.; *BOA. TD. 438*, s.669.

Çiğil-özü Köyü (Bolu): XVI. yüzyılda Mudurnu'ya bağlı olup, vakıf kayıtlarında zikri geçmektedir.¹⁰²

Çiğil-virani Mezrası (Sivas): Hane: 3; Mücerred: 1; Sipahizâde: 2. Hasıl Divanı: 720; Hasıl Malikâne: 700. "Hastan gayri 15 muddluk yerleri vardır."¹⁰³

Çiğiller Köyü (Saruhan): Gördos kazasıdır. Hane: 30; Mücerred: 20; İmam: 1; Muhassıl: 1; Hasıl: 4236.¹⁰⁴ Köy, bugün aynı isimle Manisa'nın Gördes ilçesine bağlı olup, ilçeye 16 km. mesafededir.

Çiğillü-pınarı Mezrası (Sivas): Sivas kazasında Ovacık mezrası ile birlikte gösterilmiştir. Sipahizâde: 3. Hasıl: 500.¹⁰⁵

Bu sayılan yerleşim birimleri haricinde, Çiğil adı ile alakalı olması muhtemel birkaç yer adı daha ele alınabilir:

Çiğilli (?) Köyü (Kastamonu): XVI. yüzyıl başlarında Daday kazasına bağlı idi (Hane: 3, Mücerred: 2). Aynı kazada bir de Çiğlene adlı köy bulunsa da, bu ismin Çiğil'le bir ilgisinin olup olmadığını tespit etmek güçtür.¹⁰⁶

Çiğil ? / Çiğlik ? Mezrası (Kâhta): Kâhta nahiyesindedir. Hasıl: 150.¹⁰⁷

Çiğlü/ Çiğillü ? (چيگلو) Köyü (Çankırı): Kurşunlu'ya tabi idi.¹⁰⁸ Çiğil adı ile münasebeti tartışılır.

Yukarıda sayısı hiç de az olmayan Çiğil'le ilgili yerleşim birimlerinin büyük bir kısmının Selçuklu veya Beylikler çağında kurulmuş olduğu, diğer bir ifade ile günümüzden yedi-sekiz asır kadar önce teşekkül etmiş bulunduğu, adı geçen bu yer adları ile biraz daha açıklık kazanmaktadır. Bahsi geçen yer adları haricinde Anadolu şehir, kasaba ve köyleri gezilip incelendiğinde bu coğrafyada Çiğillerden kalma diğer bazı tarihî, kültürel ve etnografik malzemeye tesadüf olunabileceği de bir hakikattir. Nitekim Kars yöresinde adına "Çiği Kilimi" denilen, bugün artık dokunmayan ve örneklerine de pek rastlanmayan kilim çeşidine verilen Çiği adının Çiğil

¹⁰² Bu köyde Osman oğlu İshak Fakih'in 8 muddluk yeri vakıftı (Hasıl:120). *BOA. TD. 438*, s.557.

¹⁰³ *BOA. TD. 387*, s.501.

¹⁰⁴ *BOA. TD. 166*, s.352.; Bu köyün adı M.1617 yılına ait Mühime defterinde de aynı şekilde geçmektedir. Bk. *82 Numaralı Mühime Defteri (1026-1027/1617-1618)*, Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nr. 47, Ankara,2000, hüküm 252, tıpkıbasım s.123.

¹⁰⁵ *BOA. TD. 387*, s.503.

¹⁰⁶ *BOA. TD. 438*, s.652,653,655,662.

¹⁰⁷ *BOA. TD. 387*, s.925.

¹⁰⁸ *BOA. TD. 100*, s.252.

boyunun Türkistan'dan Anadolu'ya taşıdığı kültür miraslarından biri olma durumu söz konusudur. Kars'ın Kağızman kazasına bağlı Çekilli (Çeğilli) köyünün de "Çiğilli"den bozma olduğu bellidir.

Anadolu'da Dulkadiroğulları beyliğine bağlı Rışvan aşiretinin Mikâilli, Çepni, Atmalı gibi obaları yanında Çiğilli adlı bir obası da vardı. Önceden G. Antep'e bağlı olup daha sonra K. Maraş'a bağlanan Pazarcık ilçesi çevresindeki bazı yerleşim yeri sakinlerinin, kendilerinin de kabul ettiği gibi Türkmen asıllı olduklarını, yörede oturdukları köylerden bir iki tanesinin Çiğil köyü olduğunu, bunların Çiğilli olduklarını kabul ettiklerini ve bununla da ögündüklerini bildiren, yöre üzerine yapılmış sosyolojik araştırmalar bulunmaktadır.¹⁰⁹

Türkistan'da iken Oğuzların Çiğillere bakışına dair örnekleri Kaşgarlı vermişti. Anadolu'ya birlikte veya ayrı yollardan ve değişik zamanlarda gelmiş bulunan Oğuzlarla Çiğiller arasındaki husumetin farklı şekillerde devam ettirilmiş olduğunu iddia edenler olmuştur. Buna göre, Anadolu'daki Oğuzlar veya yeni ifadesiyle Türkmenler,¹¹⁰ Anadolu'da muhtelif sahalarda iskân edilmiş bulunan Çiğillere karşı bakış açılarını değiştirmemişler ve onları "Gigil", "Gegel" adlandırmaları ile kendilerinden farklı tutmuşlardır. Eskişehir Sarıkavak'taki Çiğil ocağına tabi oymaklar ile Akhisar'daki Bey ovası Gigilleri bu çerçevede ele alınmıştır. Kısacası güya Anadolu Türkleri kendilerinden hissetmedikleri bir kabileyi Gigil addetmiştir. Diğer taraftan Anadolu'daki bazı Gigil uruklarının zamanla Türkmen addedildiği de öne sürülmüştür.¹¹¹

Anadolu'da eski kaynaklarda adları geçmese de son dönem kayıtlarında görülebilen bazı yer ve mevki adlarında görülebilen "Çiğil" kelimesini de ele almak gerekir. Afyon'un Hocalar ilçesi Yeşilpınar kasabasında Çiğilli-oluk; Isparta- Eğirdir'in Sarıidris kasabasında ise Çiğilli-yatak adlarını taşıyan mevkiiler vardır.¹¹² Kayseri- Yahyalı'da Palazkent'in Çiğil adlı bir mahallesi bulunmaktadır. Yine Kayseri- Bünyan'da Taçın (Topsöğüt) köyünde Taçın suyunun Zamantı'ya akan bir kolu Çiğil-deresi adını taşımaktadır. Diyarbakır-Silvan'ın Çiğil, Şanlıurfa- Hilvan'ın Çiğilli adlı köyleri

¹⁰⁹ Mehmet ERÖZ: *Türk Kültürü Araştırmaları*, Kutluğ Yayınları, İstanbul,1977, s.109.

¹¹⁰ Türkmenler, Türkmen adı ve Anadolu'da kullanılan Yörük, Türkmen vb. tabirler için bk. YÖRÜKAN: "Onuncu Asır Başlarında...", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: 5, Bürhanettin Matbaası, (İstanbul,1932), S.24, s.46-64.

¹¹¹ Türkistan ve Anadolu'daki Türkmenler, Çiğiller, gelenekleri ve Anadolu'daki Çiğiller üzerine bu şekil değerlendirmeler için bk. YÖRÜKAN: "Onuncu Asır İptidaları...", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 23, s.39-52.

¹¹² Buradaki Çiğilli kelimesi "çiğil"dan geliyor olabilir. Çünkü Türkçede çığıl, çağıl çağıl akmak anlamına gelmekte idi.

mevcuttur. Bayburt'un Demirözü ilçesinde de Çıgıllı adlı bir yer tespit edilmiştir. Afyon- Sandıklı'da Çiğil-tepesi mevki bililmektedir. Bütün bu adların Çiğil ile bir ses benzerliğinden ibaret olması da mümkündür. Bu nedenle konuya temkinli yaklaşmak gerekmektedir.

Sonuç

Türkistan coğrafyasında yerli ve yabancı kaynaklar tarafından adları en fazla zikredilen boyların başında gelen Çiğiller, Türk tarihinde ve destanlarında (efsanevî olarak) en eski birkaç Türk boyu arasında anılmışlardır. Göktürkler ve Uygurlar döneminde Çiğil boy adının, değişik telaffuz biçimleriyle kaydedildiği görülmüştür. Bu boyun Türkistan Türk tarihi içindeki etkin rolleri IX. yüzyıl ortalarında Karahanlı devletinin kurulmasıyla başlamıştır. Nitekim Karahanlı devletinin kuruluşu sırasında Çiğillerin emeği geçmiş ve Karahanlı ülkesinde İslamiyet'i ilk kabul eden boylar arasında Çiğiller de bulunmuştur. Yine bu çerçevede kalabalık Çiğil nüfusunun Karahanlı ordusunun teşkilinde de etkin rol almış bulunmasına şaşırılmamak gerekir. Her ne kadar Karahanlı ordusu içinde başka güçlü Türk kabileleri bulunsada en azından Çiğillerin, boy isimlerini bu şekilde öne çıkarmayı başarabilmiş olmaları gözden kaçırılmaması gereken bir durumdur. Karahanlı ülkesinde Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın metbûluğunun kabul edildiği günlerde (M.1089) de Çiğiller, askerî ve siyasi bakımdan öne çıkan bir siyaset takip etmişlerdir.

Türkistan'da Isık-göl, Tarāz (Talas), Kaşgar çevreleri ile Maverāünnehir'de geniş bir alan üzerine dağılıp yerleşmiş bulunan Çiğillerin bu topraklar üzerinde ortaya koydukları müspet veya menfi etki neticesinde, komşuları olan Oğuzların kendilerinin doğusunda Çin'e kadar olan yerlerde yaşayan Argu, Gencek, Yabaku gibi Türk boylarına da Çiğil adını verdikleri tespit edilebilmektedir. Çiğil kıyafetlerinin Oğuzların dışındaki pek çok Türk kabilesi tarafından benimsendiği de müşahede edilmiştir. Bu nedenle, Kaşgarlı Mahmud'un en fazla dikkatini çeken ve eserinde malumat vermesine sebep olan boylardan biri Çiğiller olmuştur.

Kaşgarlı'nın, Çiğillerin dil hususiyetleri, kullandıkları eşyaları, yiyecek ve kıyafetleri, komşu boylarla olan münasebetleri hakkında verdiği malumat sayesinde, XI. yüzyıl Türkistan coğrafyası dahilinde Çiğillerin sahip olduğu mevki hakkında bir fikir elde etmek mümkün olmuştur.

XI-XIV. yüzyıllar boyunca Çiğillerin, Yağma boyu ile birlikte, Türk toplulukları arasında "güzellik" sembolü olarak gösterilmesi de gerçekten dikkati çekmiştir. Edebî anlamda önemli birçok Türk ve İslâm kaynağında geçen şiirlerde ve ifadelerde, Çiğiller veya Çiğil şehirleri güzellikle, güzellerinin meşhur olmasıyla öne çıkmışlardır.

XII. yüzyılda vuku bulan Kara-hıtay ve XIII. yüzyıl ilk çeyreğinde ortaya çıkan Moğol baskısı, Karahanlı ülkesinde yaşayan Çiğillerin, buldukları yere göre daha batıya kaymalarına ve akabinde tedricen medeni şehirlere göçüp yerleşmelerine neden olmuştur. Batıya göçen Çiğillerin bir kısmının XIII. yüzyıl içinde Anadolu'ya kadar ulaşım, bu yeni topraklarda iskân birimleri oluşturduklarının tespiti de Anadolu Türk iskân tarihi bakımından mühim sayılmalıdır. Anadolu'da Çiğillerle ilgili tespiti yapılabilen yer ve mevki adları bu bakımdan incelemeye değerdir.

Anadolu'da Çiğil boyunun adını yaşatması bakımından önemli bulunan yer-mevki adlarının Kastamonu (Merkez, Küre, Devrekani, Daday, Sinop-Boyabat), Konya (Karapınar, Ilgın), Karaman, Manisa-Göğdes, Bolu-Mudurnu, Sivas, Maraş, Malatya gibi vilayet ve kazalarda öbelenmiş olduğu eldeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna göre Çiğillerin, Anadolu'nun doğusundan itibaren, Türkiye Selçuklularının egemenliğindeki İç Anadolu'ya, buradan Kuzey Anadolu'ya ve nihayet Batı Anadolu'ya ulaşmış oldukları tespit edilebilmektedir. Diğer taraftan eğer Anadolu'da Çiğil iskânı ile ilgili bir merkez kabul edecek olursak, bunun öncelikle Konya ve Kastamonu vilayetleri olması gerektiğini yukarıdaki bilgilere bakarak söylemek mümkündür.

Anadolu'da Oğuzlar ve diğer Türk boyları ile birlikte Çiğil topluluklarının bu şekilde geniş bir coğrafyaya dağılma nedenlerini, birinci olarak Selçukluların Anadolu'da uyguladıkları iskân siyasetine ve ikinci olarak da Anadolu'da konar-göçer Türkmenler üzerine uygulanan Moğol baskı ve zulmüne bağlamak gerekir. Çiğil boyuna mensup küçük grupların, dolayısıyla Çiğil yer adlarının Kastamonu, Bolu, Manisa gibi Selçuklu "Uc" bölgelerine nasıl taşınmış olabileceği meselesi de, konuya ancak bu daire çerçevesinde eğilmekle aydınlatılabilecektir.

Çiğillerin, Anadolu Türk iskân ve kültür tarihinde Oğuz boyları kadar derin tesirler bırakması elbette beklenemezdi. Çünkü bu topluluğun Anadolu'daki Oğuz boylarının ezici nüfusu karşısında kendi hususî kimliklerini öne çıkarması mümkün olmamıştır. Çiğil diline ait olup, Oğuzlar tarafından pek bilinmeyen bazı eşya ve alet isimlerinin, Çiğil ağız yapısını yansıtan bazı kelimelerin Anadolu'da bu gün kullanılmakta olduğunun görülmesi de tek başına bir Çiğil kültürü varlığını yansıtmamaktadır. Kaldı ki Çiğiller ve diğer bazı Türk boyları ile Oğuzlar, Anadolu'da yüzyılların geçmesiyle karışıp kaynaşmış ve müşterek bir Türk kültürünün altına birlikte imza atmışlardır. Esasen daha X. yüzyıldan itibaren Çiğillerin Türkistan'da Oğuzlarla bir anlamda koyun koyuna yaşadıklarını burada bir kez daha hatırlatmakta fayda vardır. Bu bakımdan Anadolu'da ayrı bir Çiğil, ayrı bir Oğuz (Türkmen), ayrı bir Karluk, Yağma, Kıpçak vb.

kültür kalıpları aramanın pek de sağlıklı sonuçlar doğuracağı söylenemez. Bütün bu sayılan boy ve oymakların, Anadolu'da müşterek bir Türk kültürünün meydana gelmesinde küçük yapı taşları rolü üstlenmiş buldukları kabul edilmelidir.

Kaynakça

- 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nr. 21, Ankara,1994.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/ 1617-1618), Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nr. 47, Ankara,2000.
- ABDURAHMAN, Varis: “Orta Asya’daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, 8-10 Mayıs 2002, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, (Ankara,2004), s.202-219.
- ADANIR, Oğuz: *Kapitalizm Öncesi Evrensel Kültür/ Zihniyetten Günümüze Osmanlı ve Ötekiler*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 2004.
- ALİŞAR, Fahrettin: *Çiğil Türkleri ve Aşağı Çiğil*, Aşağı Çiğil Belediyesi Yayınları,2005.
- AL-MOQADDASI, Shams ad-dīn Abū Abdallah Mohammed ibn Ahmed ibn Abū Bekr al-Bannā al-Basshārī: *Ahsenu't-Tekāsīm fī Ma'rifeti'l-Ekālīm*, Ed. M. J. De GOEJE, Editio Secunda, E. J. Brill,1906.
- Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus,2000, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara,2000.
- ANAT, Hacı YAKUP - Ahmet ALMAZ: *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul,2003.
- AŞIK, Alpaslan: *Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi S.B.E. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Bişkek,2006.
- AVFÎ, Sayyid ad-din Muhammad: *Cavāmi'al-Hikāyāt ve Lavāmi ar-Rivāyāt*, Tashih: Muhammed Mu'īn, Çaphāna-i Danişgah, Tahran,1335, C.I.
- AYDIN, Erhan: “Şine Usu Yazıtında Hayvan Adlarıyla Kurulmuş Yer Adları Üzerine İncelemeler”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, 3/1, Kış 2008 (Dede Korkut Dosyası), s.202-208.
- BARKAN, Ö. L.: “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *VD II*, s.279-304.
- BARTHOLD, W.: “Gerdîzî”, M.E.B. *İA. IV*, s.766-767.
- : *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun YILDIZ, TTK, Ankara,1990.
- : Theodor Menzel; Hans Heinrich Schaeder: “12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens”, *Die Welt des Islams*, Bd. 17, Beiband zu Band 14-17 (1935), pp. 1-247.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri* (BOA. TD.) Nr. 23M.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri* (BOA. TD.) Nr. 100.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri* (BOA. TD.) Nr. 438 (Neşr. 438 Numaralı *Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530 I-II*, BDAGM Yayınları, Ankara,1993,1994.)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri* (BOA. TD.) Nr. 387 (Neşr. 387 Numaralı *Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri 937/1530 I*, Haz. Ahmet ÖZKILIÇ, Ali COŞKUN ve Başk., II, Haz. Uğurhan DEMİRBAŞ, Ümmühani Ceylani ve Başk., BDAGM Yayınları, Ankara,1996,1997.)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri* (BOA. TD.) Nr. 166 (Neşr. 166 Numaralı *Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530 I*, Haz. Ahmet ÖZKILIÇ, Ali COŞKUN ve Başk., BDAGM Yayınları, Ankara,1995.)
- Bir Sürgün Şaheseri: Minnetkeşân*, Notlandırılmış Metin, Keçecizâde İzzet Molla, Haz. Ömür CEYLAN, Ozan YILMAZ, Sahaflar Kitap, İstanbul,2007.
- BUHARALI, Eşref: "Çiğiller", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Tarih Bölümü*, XV/26, 1992, s.59-62.
- CAHEN, Claude: *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yay., 2. Baskı, İstanbul,1984.
- COŞKUNER, Fahrettin: "Gazneliler Döneminde Nesir", *Nüsha*, Yıl: IV, Sayı: 13, Bahar, 2004, s.45-53.
- Divan of Hafiz*, Trans. Paul Smith, Edit. New Humanity Boks, 1986.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.
- EBÛ'L-GAZÎ BAHADIR HAN: *Şecere-i Terâkime* (Türklerin Soy Kütüğü), Haz. M. ERGİN, Tercüman 1001 Temel Eser 33.
- EL-BELÂZURÎ: *Fütühu'l-Büldân*, Çev. Mustafa FAYDA, Kültür Bakanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara,2002.
- EL-MUHEYMÎD, Ali b. Salih: "Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları" Çev. Ali AKSU, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1) 2001, s.281-309.
- ERÖZ, Mehmet: *Türk Kültürü Araştırmaları*, Kutluğ Yayınları, İstanbul,1977.
- FİRDEVSÎ: *Şehname*, Çev. N. LUGAL, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1945; C.II, 2. Baskı, Ankara,1967; C.III, 2. Baskı, Ankara,1968, C.IV, Maarif Basımevi, İstanbul,1955.
- GENÇ, Reşat: *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara,1981.
- : *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yay., Ankara,1997.
- GILES, L. and BARNETT L. D.: *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks, and India* by V. Minorsky, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 11, No. 1 (1943), pp. 232-235.
- GÖKYAY, O. Şaik: "Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, TTK, Ankara,1968, s.275-329.
- GÜLENSOY, Tuncer: "Alka-evli ve Beğ-dili Boy Adları ve Anadolu'daki İzleri", *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, 1988 (Ankara,1996), s.177-180.
- Hâfiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, English Translations Since the

Eighteenth Century, Parvin Loloi, Edit. I. B. Touris, London,2003.

HALAÇOĞLU, Yusuf: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, 2. Baskı, Ankara,1997.

HENNING, W. B.: "Argi and the Tokharians", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 9, No. 3 (1938), p.545-571.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, İng. Çev. Vladimir Feodoroviç Minorsky, Türkçe Çev. Abdullah DUMAN, Murat AĞARI, Kitabevi Yayınları, İstanbul,2008.

İBNÜ'L-ESİR, Ebû'l-Hasan Ali El-Cezerî: *El-Kâmil fi't-Tarih*, Müniriye Matbaası, Kahire,1348, C.VIII.

Kabusname, Ed. R. LEVY, GMNS, London,1951.

KAFESOĞLU: *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 13. Baskı, İstanbul,1995.; Ötüken Yayınları, 23. Baskı, İstanbul,2003.

-----: *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, TTK, 3. Baskı, Ankara,1992.

KAHYA, Esin: *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, On China, the Turks and India* (Trans. V. Minorsky), London 1942, OTAM, S.4, Ankara, Ocak 1993, s.701-704.

KAMOLİDDİN, Shamsiddin Sirojiddin oğlu: *Ancient Türkic Toponyms Of The Middle Asia*, Main Edition Izdatelsko-Poligraficheskoi Of Joint-Stock Company "IIIapK" Tashkent, Shark, 2006.

Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri (1560), Haz. Refet YINANÇ, Mesut ELİBÜYÜK, Gazi Üniv. Yay., Ankara,1983.

KARTAL, Ahmet: "Gazneliler Dönemi Türk Kültürü ve Türk Dili Üzerine Düşünceler", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Sempozyum Bildirileri*, 20-26 Eylül 2004, TDK, Ankara 2004, C.II, s.1685-1724.

KAŞGARLI MAHMUD: *Divân-ı Lugati't-Türk*, C.I-III., Çev. Besim ATALAY, TDK, 3. Baskı, Ankara,1992.

"Kazvîni" Md. MEB. *İA.*, VI, İstanbul, s.528-532.

KEYKÂVUS: *Kabusname*, Çev. Mercimek Ahmed, Gözden Geçiren O. Ş. GÖKYAY, Millî Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul,1966.

KİTAPÇI, Zekeriya: *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Yedikubbe Yay., 1. Baskı, Konya,2004.

KLYASHTORNY, Sergej G.: "Manichaeen Monasteries in the Land of Arghu", *Studia Manichaica*, IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin, 14-18 Juli 1997, s.374-379.

-----; T. I. SULTANOV: *States And Peoples Of The Eurasian Steppe*, St. Petersburg, 2004.

KOWALSKI, Tadeusz: "Les Turcs dans le Sahname", *Rocznik Orientalistyczny*, Tom, XV, Krakow,1949, p.84-97, Çev. Harun GÜNGÖR, Şehname'de Türkler, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Yıl 1, s.289-300.

KRAMERS, J. H.: "Mukaddesî" Md. MEB. *İA.*, VIII, İstanbul,1987, s.562-563.

KÖPRÜLÜ, F.: *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, D.İ.B., 7. Baskı, Ankara,1991.

- : "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten* VIII/31, (1944), s.421-452.
- : "Avfî" Md. MEB. *İA.*, II, İstanbul,1979, s.22-23.
- KÖYMEN, M. A.: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III - Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara,1992.
- Maraş Tahrir Defteri* (1563) I-II, Haz. Refet YİNANÇ, Mesut ELİBÜYÜK, A.Ü. Basımevi, Ankara,1988.
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RUMÎ: *Mesnevî*, Şerheden. Abdülbâki GÖLPINARLI, *Mesnevî ve Şerhi* I-VI, Kültür Bakanlığı Yayını, 3. Baskı, Ankara,2000.
- NİZÂMÜLMÜLK: *Siyâsetnâme*, Haz. M. Altay KÖYMEN, TTK, Ankara,1999.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yay., İstanbul,1987.
- : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını,1967.
- ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara,1991.
- PRITSAK, O.: "Karahanlılar", *İA.*, VI, İstanbul,1953, s.251-273.
- SERRUYS, Henry: *Sino-Mongol Relations During the Ming, II. The Tribute System And Diplomatic Missions (1400-1600)*, 1967.
- Sharaf al-zamân Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. Arabic text (circa 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky, (James G. Forlong Fund, Vol. XXII) London: Royal Asiatic Society,1942, p.31 (Arabic text 19).
- SÜMER, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları-Destanları*, TDAV., 5. Baskı, İstanbul,1999.
- : *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara,1994.
- : "Türk Destanları: Kara Hanlılar'ın Alp Er Tonga Destanı" *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (63), İstanbul,1992, s.4-10.
- : *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV., İstanbul,1999.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, 2. Baskı, Ankara,2001.
- TAN, Nail: "Çocukluğumun Oyunları", *Millî Eğitim*, S.93, 1/1990, s.12-17.
- TANERİ, Aydın: *Mevlânâ Âilesinde Türk Milleti ve Devleti Fikri*, Ocak Yayınları, Ankara,1997.
- Tarikh-i Fakhru'd-din Mubarakshah*, Edit. E. Denison Ross, London,1927.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Göktürkler* II, TTK, Ankara,1999; III, Ankara,2004.
- : *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara,2004.
- The Cambridge History of Iran V.5. The Saljuq and Mongol Periods*, Edited by J. A. BOYLE, Cambridge University Press, 1968.
- The History of India, as Told by its Own Historians: The Muhammedan Period*, Ed. Henry Miers ELLIOT, John DOWSON, Trübner, 1869.
- The Shahnama of Firdausi IV*, Arthur George Warner and Edmond Warner, London,1909.

- TOGAN, Nazmiye, “Hüen Çang’a Göre Peygamberin Çağında Orta Asya”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* IV/1-2, (İstanbul,1964), s.37-38.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972.
- : *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, 3. Baskı, İstanbul,1981.
- TURAN, Osman: *Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yay., 12. Baskı, İstanbul,1999.
- “Turks”, EI² (E. J. Brill’s First Encyclopadia of Islam -1913-1936) Edited by M. Th HOUSTMA, VIII, p.900-908.
- URAZ, Murat: *Türk Mitolojisi*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul,1967.
- ÜLKEN, H. Ziya: *Millet ve Tarih Şuuru*, İ.Ü. E.F. Yayını, İstanbul,1948.
- YAKUPOĞLU, Cevdet: “Anadolu’da Karluk Türk Boyu ve İskânı Üzerine”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 12/1 (Mart 2004), s.191-204.
- , *Kuzeybatı Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Tarihi-XIII-XV. Yüzyıllar-* G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara,2007.
- (YÖRÜKAN), Yusuf Ziya: “Onuncu Asır İptidalarında Yazılmış Olan Ebudülef Seyahatnamesi’ne Nazaran Orta Asya’da Türk Boyları ve Bunların Dinî ve Coğrafi Vaziyetleri”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: 5, Bürhanettin Matbaası, (İstanbul,1932), S.22, s.51-64.
- , “Onuncu Asır İptidalarında Yazılmış Olan Ebudülef Seyahatnamesi’ne Nazaran Orta Asya’da Türk Boyları ve Bunların Dinî ve Coğrafi Vaziyetleri”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: 5, Bürhanettin Matbaası, (İstanbul,1932), S.23, s.39-52.
- , “Onuncu Asır Başlarında Yazılmış Olan Ebudülef Seyahatnamesi’ne Göre Orta Asya’da Türk Boyları ve Bunların Dinî ve Coğrafi Varlıkları”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene: 5, Bürhanettin Matbaası, (İstanbul,1932), S.24, s.46-64.
- , *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler –Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler-* Haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul vd., Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- YUSUF HAS HÂCİB: *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti ARAT, 8. Baskı, TTK, Ankara,2003.
- ZUEV, Ü.: *Early Türks: Sketches of history and ideology*, Almaty, Daik-Press, 2002.